

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

МАНЬКОВСЬКА РУСЛАНА ВІКТОРІВНА

УДК 069(477)(091)"1920/20"+069.6

**МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИЧНІ, ПРАКТИЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ
ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ (1920-і рр. – ПОЧАТОК ХХІ ст.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ століття.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Гаврилюк Світлана Віталіївна,
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки,
проректор з науково-педагогічної і
навчальної роботи та рекрутації;

доктор історичних наук, професор
Ігнатенко Марина Миколаївна,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
професор кафедри загальної історії,
правознавства і методик навчання;

доктор історичних наук, професор
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
професор кафедри історії та культури України.

Захист відбудеться «1» грудня 2017 р. об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала ім. В. О. Сухомлинського.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»(08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розіслано « 27 » жовтня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Процес національного відродження, який переживає Україна після здобуття незалежності, пов'язує в єдиний соціально-духовний вузол суспільство, історію та культуру. Історичний досвід та сучасні реалії доводять незаперечну істину, що в переломні моменти досягти позитивних зрушень у державотворенні можливо лише при тісній єдності корінних перетворень у політиці, економіці, соціальній сфері і культурі. Як індикатор суспільного розвитку, культура відображає духовно-інтелектуальний стан спільноти, характеризує її ціннісно-етичний потенціал. Нині в системі ціннісних орієнтацій особливої ваги набувають соціокультурні інститути, які творять духовну архітектуру суспільства.

Серед них виділяються музеї, в яких органічно поєднався історичний досвід із його сучасною трансформацією в майбутнє. Суспільну місію музеїв можна окреслити низкою важливих та значимих завдань для громадськості: акумулюючи історичну пам'ять народу, зберігати національну спадщину, через духовні та матеріальні цінності впливати на суспільство, на формування гуманістичного світогляду та національної свідомості, сприяти інтеграції суспільних сил, об'єднувати людей різної ідеологічної орієнтації чи національної приналежності.

У контексті сучасної соціокультурної парадигми музей розсуває кордони музейного простору, виходить за межі звичного розуміння «храму муз», сховища реліквій, стає осердям громадського життя. Через осмислення причин появи музеїв, їх суспільної затребуваності виразно проявляються історичні та культурні закономірності розвитку цих самобутніх соціокультурних інститутів. Упродовж різних історичних епох музей оформився як поліфункціональний заклад, спроможний не лише акумулювати історичну пам'ять і доносити через автентичні раритети важливу інформацію про розвиток людства, але й виконувати відповідальну місію духовного становлення суспільства.

Загальносвітові тенденції розвитку музейної галузі засвідчують зростання суспільної ролі музеїв, їх налаштованість на громадський інтерес. Об'єктивний процес розвитку наукових знань у музеології, новітні підходи до ролі музею у суспільстві визначають важливість розкриття місця музейної галузі в сучасному соціокультурному просторі, повноцінного використання форм та методів музейної діяльності для утвердження духовних цінностей у суспільстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах наукової роботи відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України – «Українське суспільство в другій половині 1940-х – середині 1960-х рр.: між традицією та модернізацією» (державний реєстраційний номер роботи 0113U002037) та «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер роботи 0115U006870).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі теоретичних, історичних, практичних та антропологічних аспектів розвитку музейної справи, які впродовж 1920-х рр. – поч. ХХІ ст. вплинули на формування музею як соціокультурного інституту із суспільнотворчим потенціалом.

Для досягнення мети означені такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати стан історіографії розвитку музейної справи в Україні зазначеного періоду, основні концептуальні підходи науковців до теоретичних засад проблеми та рівень розробки окремих її аспектів;

- здійснити оцінку джерельної бази дослідження, розширити, систематизувати і класифікувати джерела з означеної теми, ввести в науковий обіг нові архівні документи та матеріали музейних фондів України;

- простежити основні етапи розвитку музейної справи в Україні впродовж 1920-х рр. – поч. ХХІ ст.;

- проаналізувати суспільно-історичні чинники впливу на трансформацію музею від ідеологічного інструменту до соціокультурного інституту;

- розкрити суперечливий характер розвитку музейної справи в радянський період, особливості функціонування громадського музейництва в періоди тоталітарного та демократичного суспільства;

- виявити основні чинники розвитку музейної справи за незалежної України;

- розкрити роль діячів музейної справи у розвитку теоретичних та практичних питань українського музейництва;

- з'ясувати соціокультурний ресурс музейництва через поліфункціональність музею;

- вияснити специфіку музейних засобів у збереженні та відтворенні історичної пам'яті;

- сформулювати концептуальний підхід до розвитку музею в контексті історичних трансформацій;

- обґрунтувати сутність музею як суспільнотворчого фактора розвитку спільноти, показати вплив новітніх технологій на урізноманітнення форм музейної комунікації з суспільством;

- узагальнити головні здобутки та новаторські підходи в діяльності українських музеїв.

Об'єкт дослідження: історія музейної справи України.

Предметом дослідження є трансформаційні процеси взаємодії музеїв, держави і суспільства в історичному розрізі 1920-х рр. – поч. ХХІ ст., теоретико-практичні засади сутності музею як соціального інституту, специфіка впливу музейного ресурсу на суспільство, роль інтелігенції в розвитку музейної справи.

Хронологічні рамки охоплюють період від початку 1920-х рр. до початку ХХІ ст. Нижня межа зумовлена політичними та соціально-економічними змінами в Україні внаслідок встановлення радянської влади та тоталітарного режиму, що докорінним чином вплинуло на розвиток музейної справи та на модель музею ХХ ст.; верхня межа – початок ХХІ ст. – обумовлена розгортанням роботи з модернізації музейництва в сучасній Україні, підготовкою концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної галузі в умовах ментальних зрушень в українському суспільстві. Враховуючи, що життя країни в роки Другої світової війни (1939–1945) було підпорядковане режиму воєнного часу, стан музеїв цього періоду в дисертаційному дослідженні лише означено масштабами втрат музейних цінностей.

Географічні межі дослідження включають територію сучасної України відповідно до теперішнього адміністративного поділу, в тому числі з аналізом процесів, які відбувалися на західноукраїнських землях та Кримському півострові, що через історичні обставини в певні періоди перебували у складі інших держав та в різний час увійшли до складу України.

Методологічну основу дисертації становить сукупність принципів і методів пізнання, вибір яких визначався міждисциплінарними підходами до розкриття теми, поставленими завданнями та специфікою джерел. Аналіз теоретичних напрацювань провідних українських та зарубіжних фахівців у галузі культури і музеології дозволив системно дослідити теоретичні засади та розвиток музейництва в зазначений період.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у проведенні комплексного аналізу розвитку музейної справи в науково-теоретичному, практичному та антропологічному параметрах, зумовлені відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнюючих праць з означеної тематики у вказаних хронологічних межах.

У дисертаційному дослідженні

вперше:

- здійснено комплексну реконструкцію розвитку музейної справи України в історичному контексті зазначеного періоду;
- відтворено процес формування взаємодії музею і суспільства впродовж ХХ – початку ХХІ століть в Україні;
- визначено дефініції «музейний простір», «музейне меценатство» з виділенням їх структури та форм;
- доведено поширення в Україні у другій половині ХХ ст. загальноєвропейських тенденцій появи нових типів музеїв;
- розглянуто народне музейництво як чинник формування громадянського суспільства;
- висвітлено діяльність українських музейників та науковців, репресованих, заборонених чи замовчуваних тоталітарним режимом радянської держави;
- запропоновано концепцію суспільного розвитку музеїв;
- введено до наукового обігу маловідомі архівні документи;

удосконалено:

- уявлення про стан музейної справи в умовах тоталітарного режиму з характеристикою ролі та місця музеїв в ідеологемі радянської держави;
- осмислення змісту музею в контексті мнемологічних досліджень;
- розуміння гуманістичної місії музеїв у суспільстві;
- бачення музею як соціокультурного феномену в інтерпретації історико-культурного надбання;

набули подальшого розвитку:

- студії теоретичного, історіографічного та джерелознавчого характеру, в яких дано оцінку науковому масиву досліджень з теми;

- осмислення музейних практик в суспільних деформаціях тоталітарного періоду;

- фактологічні відомості про розвиток українського музейництва;

- знання про внесок українських інтелектуалів у збереження історико-культурної спадщини та розбудову музейної справи в Україні;

- положення про багатовекторність комунікаційної системи музею;

систематизовано та узагальнено:

- історичний досвід музейників із теоретичного та практичного музейництва;

- розвиток музейної справи в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розширенні історіографічної та джерельної бази музеєзнавчих досліджень, узагальненні історичного досвіду діяльності музеїв впродовж 1920-х рр. – початку ХХІ ст., можливості застосування оприлюднених матеріалів для узагальнюючих та спеціальних наукових праць, підручників, посібників, підготовки лекційних курсів з історії України, культури, музеєзнавства, краєзнавства та пам'яткознавства. Результати дослідження можуть бути взяті до уваги державними структурами для розробки концепції реформування музейної галузі з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду попередніх історичних періодів. Викладений матеріал може використовуватися в практичній діяльності сучасних музеїв, підготовці музейних проектів.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій висвітлено розвиток музейної справи в періоди тоталітарної держави та відродження української незалежності, простежено процес формування музею як суспільного організму, який поступово долає деформації власного сутнісного змісту.

Апробація результатів дослідження. Матеріали, основні положення та ключові позиції дисертаційного дослідження оприлюднено на 22-х міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях, наукових конгресах, симпозіумах, круглих столах, серед яких: Міжнародний симпозіум «Стійкий розвиток туризму на Чорноморському побережжі» (Одеса, 2000); П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців (Чернівці, 2004); Третій Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 2006); Міжнародні науково-практичні конференції «Технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 2010, 2012); «Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання» (Київ, 2015); Всеукраїнські наукові історико-краєзнавчі конференції: з історичного краєзнавства (Івано-Франківськ, 2012; Черкаси, 2014; Київ, 2016), «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (2003, 2011, 2015), «Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика» (Тернопіль, 2007), до 120-ї річниці Кам'янець-Подільського державного історичного заповідника (2010), «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» (Київ, 2011); Троньківські читання на вшанування пам'яті академіка П. Т. Тронька

(Дніпропетровськ, 2010, 2011); «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (Київ, 2014, 2017); Круглий стіл «Голод 1946–1947 рр.: нові погляди та джерела» (Київ, 2017).

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 1 монографія та 62 наукові праці, з них 20 – наукові статті у фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій становить 73, 4 ум. друк. арк.

Структура та зміст дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 15 підрозділів, списку використаних джерел і літератури (1068 назв) та додатків, які складають особистий практичний доробок автора з питань музеєзнавства. Загальний обсяг дисертації – 491 сторінка (із них – 378 основний текст).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовуються актуальність та новизна обраної теми; визначаються її об'єкт, предмет, хронологічні рамки та географічні межі, мета і завдання дослідження, його теоретико-методологічні засади, наукова новизна, особистий внесок здобувача, теоретичне і практичне значення роботи; вказується на її зв'язок з науковими програмами, планами і темами; подаються відомості щодо апробації роботи.

У **розділі 1 «Історіографія проблеми, джерельна база і теоретико-методологічні засади роботи»** проаналізовано історичні аспекти та сучасний стан наукової розробки проблеми, головні тенденції української та зарубіжної історіографії з питань музейництва, охарактеризовано джерельний масив, покладений в основу дисертації, узагальнено теоретичні напрацювання у вітчизняній та світовій музеології.

1.1. «Стан наукової розробки теми». Проблема історії музейної справи в Україні знайшла висвітлення у різноманітних за тематикою і жанром публікаціях. Серед них узагальнюючі музеєзнавчі, історичні, пам'яткознавчі, культурологічні монографічні праці, науково-популярна література, публіцистичні твори, навчальні посібники тощо. Основний масив праць присвячено окремим питанням та аспектам історії музейної справи, діяльності музейних закладів. У дисертації історіографічний аналіз із означеної теми здійснено за хронологічним принципом і систематизовано за періодами: література радянської доби (довоєнний і повоєнний час), сучасна українська (1990-і рр. – до теперішнього часу) і зарубіжна література. Характеристика публікацій подається за тематичним принципом.

У 1920–1930-х рр. з'являються спроби узагальнити нагромаджений досвід музейництва в Україні. Історія музейної справи як наукової проблеми, теорія та методика музеєзнавства стають предметом спеціальних досліджень. Низку основоположних засад українського музейництва сформулювали видатні музеєзнавці М. Біляшівський, Ф. Ернст, Ф. Шміт, І. Свенціцький, В. Дубровський, П. Курінний, В. Щербаківський. Аналізуючи літературу 1920–1930-х рр. з означеної

проблеми, констатуємо, що вона містить багатий фактологічний матеріал з історії музеїв. Проте через політичні обставини того періоду в цих роботах відсутня характеристика умов та факторів, які впливали або спрямовували розвиток музейної справи.

Наступний період у дослідженні історії музейної справи в Україні охоплює 1950-і рр. – кінець 1980-х рр., який відзначається особливо поглибленою ідеологізацією різних аспектів музейної галузі. Основні питання музейної справи – методика збирання, обміну та зберігання музейних колекцій, експозиційна, науково-дослідна і культурно-просвітницька робота – розглядали в своїх працях українські музеєзнавці М. Бондар, Г. Мезенцева, Л. Славін, але з тих же політичних причин автори не завжди об'єктивно висвітлювали фактори, що впливали на розвиток музейної галузі. Значно поглибили теоретичні підходи у музеєзнавстві дослідження Ю. Омельченка, зокрема його концепція розвитку музейної справи як трирівневої системи історико-культурних цінностей.

З відновленням незалежності України з'являються наукові праці істориків В. Даниленка, В. Барана, С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Коцура, С. Білоконя, І. Романюка, М. Ігнатенко, В. Яремчука та інших науковців, які заклали нові методологічні підходи у дослідженні історії культури українського народу ХХ ст., в тому числі і музеєзнавства.

Важливі питання класифікації музеїв, види їх діяльності розглядають у своїх працях С. Гаврилюк, Г. Скрипник, Е. Піскова, Л. Федорова. Проблему реституції музейних цінностей вивчають дослідники С. Кот, О. Нестуля. Репресіям серед інтелігенції, в тому числі музейників та дослідників музейної справи, присвячені матеріали збірників «Реабілітовані історією», «Репресоване краєзнавство» та багатотомна науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією».

Праці дослідників В. Акуленка, С. Заремби, Ю. Данилюка, О. Крука, О. Боня висвітлюють питання історії музейної справи, діяльності державних органів в галузі охорони пам'яток історії та культури, правові аспекти проблеми. Науковці О. Титова, Л. Гріффен, В. Константинов, Д. Кепін досліджують профільну специфіку, історію та сучасний стан археологічних та науково-технічних музеїв в Україні.

Актуальними залишаються питання термінології в українському музейництві. Дослідники О. Бабенко, І. Фецько, Р. Микульчак, П. Слободян, О. Перелигіна, О. Климишин, С. Руденко, І. Шидловський у своїх монографіях, статтях, словникових та довідково-словникових виданнях розглядають питання музеєзнавчої лексикографії. У працях сучасних дослідників Л. Баско, Л. Гайди, І. Піддубного, Д. Томюка аспекти взаємодії музей – суспільство, музей – відвідувач розглядаються через діяльність окремо взятих музейних закладів.

Розвиток музейництва в різних регіонах України впродовж ХХ ст. розглядається у монографіях та наукових статтях Л. Баженова, В. Прокопчука, О. Сидора, Д. Посацької, А. Крутоус, Ф. Рябчикової, А. Козицького, Я. Гайдукевич, І. Сандуляка, П. Федаки; процеси радянізації музеїв України та політичні репресії 1930–1950-х рр. піднімаються в публікаціях Т. Марусик, Г. Бондаренка, А. Непомнящого, В. Панкулича, О. Супруненко, О. Січкарука, П. Арсенича,

Н. Дмитренко та ін. У них висвітлено окремі ланки загального процесу розвитку музейної справи в Україні, що мав періоди піднесення і за певних умов гальмувався.

Музейна тематика все активніше входить у дисертаційні дослідження. Різноманітні аспекти історії музейної справи, збереження музейних колекцій, науково-дослідна та експозиційна діяльність музеїв стали предметом вивчення такими науковцями, як Н. Боротканич, Д. Кобалія, І. Стельмах, О. Ярема-Винар, М. Принь, О. Хлівнюк, Ж. Касап, Л. Іващук, Л. Сога, А. Варивода, А. Титаренко та ін. Проте проблеми відтворення цілісної картини розвитку музейної справи в Україні впродовж ХХ ст. дослідники не торкаються.

Питання історії та теорії музейної справи активно вивчають зарубіжні вчені та музеєзнавці. Значна частина праць російських вчених А. Закса, Т. Юрєнєвої, Д. Равікович, А. Разгона, Л. Петруніної, Г. Михайловської, М. Нікішина, В. Ананьєва присвячені обґрунтуванню специфіки музейних наукових досліджень, історії музейного будівництва. Виробленню ключових понять музейної галузі, визначенню предмета досліджень музеології, аналізу функцій музею присвячені публікації А. Сундієвої, О. Іонової, А. Ефроса, Н. Макарової, Ю. Піщуліна, Н. Фінягіної, А. Фролова, Д. Тверської, Д. Левикіна, Т. Станюкович. Особливу увагу міждисциплінарному характеру музеології та проблемі формування її методу приділяють дослідниці О. Мастєніца і Л. Шляхтіна.

У працях зарубіжних музеологів З. Странського, К. Шрейнера, А. Десваліса, В. Баркова присутні дискусії щодо теоретико-методологічних основ музеології. Її місце в системі наукових координат досліджують соціолог П. Бурдьє, філософи Ф. Дагоньє, Б. Делощ, Р. Дебре, історик П. Нора залучає музей до меморального простору. Розвитку теоретичних питань сприяли праці вчених М. Маклуєна, І. Мароєвича, Ч. Пірса, П. ван Менша, Х. Глузберга, К. Хадсона, Ф. Вайдахера. Музеознання збагатились ґрунтовними дослідженнями дослідників І. Неуступного, Й. Бенеша, В. Глузінського, Т. Шоли, які розглядають теоретико-методологічні підвалини музеології як самодостатньої галузі науки. Музейна комунікація стоїть у центрі уваги музеологів Ю. Ромедера і К. Хадсона, які в своїх наукових пошуках використовують досягнення соціології, педагогіки, психології, інформаційних технологій.

Таким чином, історіографія проблеми історії музейництва в 1920 рр. – початку ХХІ ст. нараховує значну кількість праць, коло яких постійно розширюється. Однак дослідниками не здійснено цілісного аналізу історичного досвіду розвитку українських музеїв за останні майже сто років, відсутні узагальнюючі праці з характеристикою основних суспільно-історичних закономірностей та тенденцій розвитку музейної справи, не повною мірою висвітлені деформаційні процеси в музейній галузі в умовах тоталітарного режиму, недостатньо розкриті їх регіональні особливості, не охоплено увагою науковців практичний доробок значної кількості музейників.

У підрозділі 1.2. «Характеристика джерел» загальну спрямованість архівної та бібліографічної евристики визначили мета і пріоритетні завдання дисертаційної роботи, передусім формування джерельної бази дослідження, зорієнтованої на висвітлення історичних періодів музейної справи України в 1920-і рр. – початку

XXI ст., розвитку теоретичних питань музеології та внеску науковців і музейників у розвиток галузі. Значну частину залучених архівних джерел складають документальні матеріали вищих органів державної влади, державного управління СРСР, УРСР та незалежної України, культурно-освітніх установ, громадських організацій, музейних закладів тощо.

Джерела, використані в дослідженні за родово-видовим принципом, поділяються на такі групи: 1) архівні документи й матеріали музейних закладів та особові фонди музейників і діячів культури; 2) друковані видання музеїв (статути, звіти, каталоги колекцій і плани експозицій), наукові праці (статті, брошури, книги), присвячені музеям та їх окремим колекціям; 3) законодавчі акти та нормативно-правові документи музейної галузі; 4) періодичні видання, в яких друкувалися звіти, протоколи засідань музеїв, доповіді їх працівників, матеріали теоретичного і методологічного змісту, опис практичної діяльності музейних закладів. За місцем зберігання джерела поділяються на архівні та опубліковані.

За кількістю архівні документи і матеріали складають переважну більшість джерел, що розкривають означену проблематику. Вивчено і використано джерельний масив, який зберігається у фондах центральних державних, галузевих, наукових та громадських установ. Особливий інтерес викликають матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління України (Ф. 2, 3, 166, 582, 4633, 4760, 5116). Серед документів урядових і партійних установ різних періодів, статистичного управління, колекцій документів з історії міст і сіл УРСР, Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури містяться цінні відомості щодо організації та розбудови музейної справи в Україні.

Важливий документальний масив про репресії серед музейних працівників почерпнутий у фонді позасудових справ реабілітованих Центрального державного архіву громадських об'єднань України, матеріали якого (Ф. 263) вміщують біографічні відомості про репресованих музейників, їх професійну діяльність, а нерідко – і долучені до справ опубліковані і рукописні праці. Про державну політику в музейній галузі радянського періоду можна судити за документами фондів (Ф. 1, 16) ЦК Компартії України і зокрема – протокольної частини загального відділу («Окрема папка»).

У Центральному державному історичному архіві України опрацьовано документи (Ф. 15, 127, 128, 442, 707, 725, 726, 727, 2052) з історії формування колекцій старожитностей та створення музеїв у різних регіонах України, про наукові товариства у Києві, Луцьку, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Львові, їхню діяльність зі створення музейних збірок, участь місцевої інтелігенції в збереженні пам'яток історії та культури наприкінці XIX – початку XX ст. Такі ж матеріали містить документальний масив Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема – про заснування митрополитом Андреем Шептицьким першого на українських теренах Українського Національного музею (Ф. 309, 348, 357, 358, 687, 750).

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (Ф. 50, 87, 90, 251, 252, 302, 358, 993, 1287, 1289) зберігаються особисті архіви діячів

української культури, діяльність яких була пов'язана з музейною справою: епістолярії, творчий доробок, частина якого залишилася в рукописах.

Чимало цінних документів, які відтворюють окремі аспекти історії музейної справи, вміщують фонди Державного архіву Київської області (Ф. 51, 111, 112, 142, 201, 212, 353, 708, 880, 2412, 4156, 4322, 4779, 4791, 4792). Джерельний масив фондів Київського окружного виконавчого комітету, Губернського виконавчого комітету, Відділу народної освіти Київського губернського виконавчого комітету відображає процес формування музейної мережі в 1920–1930-х рр. Документи фондів Київської краєвої інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва, Київського губернського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини, Музею-архіву переходнової доби подають відомості про стан збереження пам'яток історії та культури, втрати музейних цінностей в роки Другої світової війни. Документальний пласт фондів Київського обласного виконавчого комітету, Київського обласного управління культури розкриває стратегію і методи керівництва музейною галуззю, свідчить про ідеологічні пріоритети, які влада ставила перед музеями в 1950–1980 рр.

Значний пласт документів фондів Державного архіву м. Києва (Ф. 1, 2, 16, 18, 55, 108, 299, 304, 987, 1260) містить відомості про роботу в музейництві Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих, Управління культури Київського міського виконавчого комітету, подає інформацію про музейну мережу міста в 1920-х – 1930-х рр., ідеологічне спрямування в музейній роботі у 1950–1980-і рр.

Джерельну базу дослідження доповнили матеріали обласних державних архівів. Зокрема, корпус документів Державного архіву Житомирської області (Ф. 5013), Львівської (Ф. Р-4.45, Р-2591, П-3484), Черкаської (Ф. Р-5624, Р-5625), Тернопільської (Ф. Р-3140, Р-3207), Закарпатської (Ф. Р-14, 177, Р-1713, 1555) областей розкриває історію становлення музейної справи в регіонах, процеси радянзації музеїв і перетворення їх у пропагандистські заклади, каральні заходи влади щодо працівників галузі, руйнацію сутності музейництва в умовах командно-адміністративної системи.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 1, 10, 12, 28, 68, 70, 103, 131, 202, 210, 227, 278, 336) матеріали про окремі аспекти історії музейної справи зосереджені в особових фондах музеєзнавців С. А. Таранушенка, О. П. Новицького, О. М. Гілярова, Д. І. Яворницького та ін. Матеріали Комплексного фонду «Літературні матеріали» та фонду Всеукраїнської академії наук висвітлюють діяльність музеїв та творчий доробок окремих діячів музейної справи.

У архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (Ф. 4, 13, 16, 27, 43, 48) містяться цінні відомості про внесок у музейну справу Я. П. Новицького, Ф. Л. Ернста, Є. Ю. Спаської, діяльність Кабінету музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Волинського краєзнавчого музею. Опрацьований особовий фонд М. Я. Рудинського в науковому архіві Інституту

археології НАН України (Ф. 9) містить документи як про археологічну діяльність вченого, так і про його музейну роботу.

Вагомим комплексом джерел для дисертаційного дослідження стали наукові фонди музеїв України, усна історія (інтерв'ю з науковими співробітниками закладів). Ознайомлення з фондovими матеріалами Національного музею історії України, Національного музею літератури України, Музею історії Києва та його філіалів (Музей культурної спадщини, Історико-меморіальний музей М. Грушевського, Музей шістдесятництва), Національного художнього музею України, історичних, краєзнавчих та меморіальних музеїв у Дніпрі, Чернігові, Харкові, Луцьку, Житомирі, Черкасах, Ужгороді, Львові, Тернополі та в інших містах дозволило комплексно розглянути, систематизувати та відтворити процес формування музейної мережі України.

У роботі над дисертаційним дослідженням широко використовувались література, збірники документів, матеріали наукової періодици, громадсько-політичної преси, видання музеїв Києва, Харкова, Львова, Житомира, Полтави, Чернігова, Миколаєва, Ужгорода та інших музейних центрів України. Зокрема, опрацьовано збірники документів з питань радянського та культурного будівництва «Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів)», «Культурне будівництво в Українській РСР» у 2-х тт., «Культурне життя в Україні. Західні землі» у 2-х тт., «Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду» у 2-х тт.

Отже, наявна джерельна база є репрезентативною і цілком достатньою для розробки окреслених дослідницьких завдань. Виявлений, проаналізований та використаний у дисертації комплекс архівних та опублікованих джерел дозволив комплексно і всебічно розглянути історію музейної справи в Україні, об'єктивно висвітлити наслідки тоталітарного режиму і їх впливу на перспективи музеїв, повернути в суспільну пам'ять імена музейників, заборонених у радянські часи.

1.3. «Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження». Методологічною основою дисертаційної роботи є система наукових принципів, які дозволили виокремити і зосередитися на групі ключових методів та прийомів дослідження. Функціонально теоретико-методологічні засади забезпечили всебічність аналізу процесу розвитку музейної справи України, дали можливість виділити його окремі етапи, визначити об'єктивні та суб'єктивні чинники, що позитивно чи негативно вплинули на їхню характеристику. Логіко-аналітичний інструментарій допоміг уточнити і поглибити систему термінів та понять у музеології, якомога об'єктивніше викласти сучасний науковий дискурс з музейної проблематики. Чітке визначення методології дослідження значною мірою дозволило досягти мети та реалізації завдань дослідження.

Під час дослідження суспільно-історичних явищ, які вплинули на розвиток українського музейництва, для пояснення сутнісного змісту цього процесу застосовувалися категорії з наукової бази гносеології, які допомогли узагальнити теоретико-методологічний пласт напрацювань в музеології, сформуванню авторську концепцію суспільного розвитку музею, яка розглядає його розвиток в сукупності з суспільством, враховуючи закономірності та історичні особливості розгортання

суспільних процесів. Опираючись на емпіричні та теоретичні закони наукового пізнання, вдалось відтворити процес розвитку музейної справи в Україні у ХХ – початку ХХІ ст., означити головні аспекти її еволюції, з'ясувати, що, залежно від історичних періодів та суспільних умов, музеї мали різну затребуваність у суспільства.

Розробляючи методику дослідження обраної теми, сформовано комплекс принципів, які виступають своєрідним ідейним початком для вирішення наукової проблеми, гносеологічно-методологічним засобом реалізації підходів, в результаті чого визначено актуальне місце музею в сучасному суспільстві з його гуманістичною місією з утвердження духовних засад.

Для проникнення в сутність такого суспільного явища як музей застосовувалися загальнонаукові принципи дослідження: історизму, об'єктивності, толерантності, багатовимірності, світоглядного плюралізму та діалектичного розуміння історичного процесу, які передбачають комплексне вивчення музейної справи з урахуванням історичного контексту її розвитку. Крім того, при аналізі фактів та понять у роботі застосовувалися принципи: системний, інформаційний, індукції і дедукції. Обрані принципи дозволили унормувати та відрегулювати дослідницький процес у теоретико-методологічних та практичних його аспектах, визначитися з сукупністю наукових підходів, спрямованих на вирішення поставлених у роботі завдань.

Враховуючи, що дослідницькі підходи тісно пов'язані з принципами, їх спільне використання у науково-пізнавальній діяльності визначило методологію дисертаційної роботи, характер постановки проблеми та вибір відповідного вектора дослідження. Були задіяні такі підходи: абстрактний, конкретний, логічний, історичний, індуктивний, дедуктивний, аналітичний, синтетичний, динамічний, описовий, кількісний, генетичний, типологічний, порівняльний, а також напрацьовані в сучасній науці нові загальнонаукові підходи – системний, структурний, функціональний, інформаційний, припустимий, модельований. Під час дослідження кожен із названих підходів визначав один із можливих шляхів пошуку.

Вивчення історії розвитку музейної справи, трансформаційних процесів у формуванні музею як суспільного організму спонукали до використання історичного підходу. Цей теоретичний засіб спільно з порівняльно-історичним методом дозволив простежити генезис та розвиток науки музеології, сферу її практичної діяльності – музейну справу, у хронологічній послідовності проаналізувати історичний досвід українського музейництва, виявити історичні закономірності та суперечності, схожість та відмінність явищ на різних етапах формування музейної галузі України. Теоретична частина дослідження потребувала опису, аналізу та уточнення термінологічного інструментарію науки музеології, тому термінологічний принцип дозволив поглиблено розглянути історію термінів, проблему інтеграції музейних понять зарубіжних музеологічних шкіл в українське музейництво. Наукові розробки, матеріали тлумачних та музеологічних словників дозволили сформувати на уточнити низку музейних термінів.

Об'єктом дослідження виступає історія музейної справи України, яку, за допомогою системного підходу, розглядаємо як цілісну систему. Системне

дослідження музейної галузі дало змогу визначити системотворчі та інтегративні властивості елементів цієї системи, їх специфічні функції. Для вивчення антропологічного аспекту проблеми застосовано системно-діяльний підхід, в основі якого лежить предметна діяльність людини. Вплив музейників та української інтелігенції на зміст та динаміку системи виявляє здатність людини змінювати систему і простір, з яким вона взаємодіє. Синергетичний підхід дав можливість розглянути в музейній справі процеси самоорганізації та створення нових структур, зокрема громадських музеїв. Синергетика, як теорія самоорганізації, дає змогу пояснити рушійно-мотиваційні механізми існування та самовідтворення системи.

Останнім часом отримав поширення інформаційний підхід, який застосовується при вивченні суспільних процесів. У контексті досліджуваної теми є можливість розглянути багаторівневу інформаційну систему із взаємопов'язаних систем «суспільство», «людина», «культура». Основне місце належить інформаційній системі «людина», через яку відбувається взаємодія двох інших систем. Враховуючи інформативність музейної сфери, а з іншого боку – проникнення інформації в усі галузі діяльності людини, інформаційний метод дозволяє дослідити ступінь затребуваності музеїв суспільством, відкрити нові можливості музейної комунікації.

У дисертаційному дослідженні музей розглядається і як феномен культури. Використання культурологічного підходу допомогло розширити бачення музею як соціокультурного інституту, вибудувати суспільну концепцію його розвитку, сформулювати гуманістичну місію музею в сучасному суспільстві. Аксіологічний підхід застосований для визначення ролі музеїв у формуванні системи цінностей, утвердженні духовних засад у суспільстві.

У сучасному наукознавстві методи наукового пізнання, за ступенем спільності та сфери дії, поділяються на загальні філософські, загальнонаукові, спеціально наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні. Із загальних філософських методів застосовано діалектичний метод пізнання, який дозволив дослідити музейну справу в Україні як поступальний, суперечливий і нерівномірний процес, характерною рисою якого була трансформація музею від давньосховища, згодом – при тоталітарному режимі – ідеологічного інструменту до соціокультурного інституту.

Методологію дослідження склали загальнонаукові методи пізнання, які, охоплюючи певні аспекти дослідницької діяльності, використовувалися як засоби для вирішення поставлених завдань. У процесі роботи застосування того чи іншого методу визначалось характером явищ та подій, які стали предметом дослідження. У дисертації використані методи спостереження, реконструкції, опису, аналізу, синтезу, систематичний, емпіричний, методи узагальнення, класифікації, типологізації, аналогії, моделювання.

Метод аналізу допоміг структурувати джерельно-історіографічний масив інформації про діяльність музеїв на різних етапах розвитку музейної справи, метод синтезу – виявити спільні напрями діяльності закладів та їх функції у контексті поставленої мети. Використання методу причинно-наслідкового аналізу дозволило визначити громадське музейництво як виразний показник дієвості та само-свідомості української громади. Залучено метод структурно-функціонального аналізу, за допомогою якого розглянуто структурні складові системи «музей –

відвідувач» та з'ясовано їх функції у взаємодії.

Базовими для дисертаційного дослідження стали методи історичного пізнання – проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та біографічний. За допомогою проблемно-хронологічного методу проаналізовано важливі питання музейної політики в досліджуваній період. Використання історико-генетичного методу окреслило уявлення про особливості розвитку музейної справи, що дозволило всебічно простежити цей процес у радянські часи та в незалежній Україні. Застосовуючи історико-порівняльний метод, процес порівняння фактів розкрив сутнісний зміст суспільних явищ, що вплинули на музейництво, і через аналогії та паралелі дійти узагальнень у сучасному розумінні музею в контексті новітньої соціокультурної парадигми. Історико-типологічний метод дозволив розглянути розвиток музейної справи як цілісної системи, засобами типологізації виділити окремі підсистеми, виокремити наступні етапи: 1920-і рр. – 1930-і рр., повоєнні роки і до кінця 1980-х рр., 1990-і рр. і до теперішнього часу. Історико-системний метод відкрив можливість вивчити внутрішні механізми функціонування і розвитку музею як поліфункціонального закладу. У дослідженні застосовувалися системний підхід і метод системного аналізу, які дали можливість пов'язати певні події, явища та процеси в цілісну систему об'єктивного розвитку, розкрити закономірності її функціонування.

Біографічний метод дав змогу з'ясувати взаємозв'язок діяльності історичних постатей із суспільними процесами, визначити їх місце в історії музейництва. Для виявлення особливостей і специфіки розвитку музеїв використано метод моделювання: відтворення функціонування музеїв у конкретних політичних, економічних, соціокультурних умовах того чи іншого періоду. Зокрема, відродження в Україні, після довгих десятиліть, традиції музейного меценатства, урізноманітнення його форм.

У науковому дослідженні застосований метод критичного аналізу наукової і методичної літератури, зокрема про діяльність музеїв у радянський період, матеріалів архівно-слідчих справ репресованих музейників.

Розгляд історії музейної справи та питань теорії галузі музеєзнавчих знань здійснюється в дисертаційній роботі з використанням методів музеєзнавства. Комплексний зміст науки передбачає використання багаторівневої методики, системних і комплексних підходів соціогуманітарних, спеціальних історичних дисциплін, культурології, пам'яткознавства, педагогіки, психології, соціології. Музеєзнавство увібрало і задіяло в музейній площині методологічний інструментарій цих наук, надавши йому ознаки власної специфіки.

У дисертаційному дослідженні використовуються терміни, які є загальноновживаними у музейній галузі: «музей», «музейна справа», «музейництво», «музеєзнавство», «музеологія», «музейний фонд», «музейний предмет», «музейна пам'ятка», «музейна колекція», «музейне зібрання», «музейна експозиція», «музейна виставка», «музейна педагогіка», «музейна соціологія», «музейна комунікація» та ін. Визначення понять «музейний простір» та «музейне меценатство» подано в роботі в авторському формулюванні. Частина дефініцій детально розглянуто в наступному

розділі даного дослідження. Сучасне пояснення терміну «музейна справа» не викликає в дослідників особливих зауваг, його зміст включає основні напрями галузі: державну політику, наукову дисципліну та музейну практику. У дискусійному полі українських та зарубіжних дослідників перебуває термін «музейний предмет»: науковці, виділяючи і характеризуючи поняття різного рівневого порядку – «пам'ятка», «музейна пам'ятка», «музейна річ», – по різному трактують сутнісний зміст музейного предмету. Одним із напрямів сучасного музеознавання є музейна педагогіка, яка виконує культурно-освітню функцію музейними засобами, активно розвивається музейна соціологія, яка покликана залучити до музейного поля якомога ширшу аудиторію.

Отже, використаний у дисертації методологічний та термінологічний інструментарій дозволяє об'єктивно й неупереджено проаналізувати процес розвитку музейної справи від 1920-х рр. до теперішнього часу, простежити історичні трансформації музею як феномену культури, висвітлити науково-теоретичні аспекти проблеми, узагальнити напрацьований досвід українських музейників та діячів науки і культури, визначити перспективи подальшого розвитку музейної галузі в Україні.

У розділі 2 «Музей у системі соціогуманітарних наук: теоретичні аспекти проблеми» приділено увагу теоретичній складовій науки музеології, яка формується на стику соціального і гуманітарного пізнання, розглядається науковий дискурс щодо актуальних питань її теоретико-методологічної бази.

2.1. «Термінологічні дефініції у музеознаванні». Подається науковий дискурс питань формування понятійно-термінологічного апарату музеології, зокрема ключових дефініцій «музей», «музейний предмет», «музейна експозиція», «музеологія». Визначення змісту музею, його особливостей та функцій досі залишається неусталеним. В українському музейництві початку ХХ ст. відомі вчені та музейники Ф. Шміт, Ф. Ернст, М. Біляшівський, Д. Щербаківський, І. Свенціцький та інші дослідники музейної справи розвивали концепцію «живого музею», відкритого для відвідувача та наділеного просвітницькою функцією. Пройшовши еволюцію понятійного становлення, нині музей в професійному співтоваристві розглядається і як чинник «генерування культури», і як «інститут соціальної пам'яті», і як «культурна форма», що підкреслює його культурницький зміст, комплексний характер діяльності і універсальність як феномена культури. Таке бачення музею, як і його тлумачення в законодавчих документах України та Міжнародної ради музеїв (ICOM), були розвинуті в наукових концепціях представників «нової музеології» (Ж. А. Рів'єр, Ю. де Варін) – музей здатний впливати на світоглядні основи суспільства. З появою новітньої парадигми, коли реальність сприймається як культурна метареальність, процес засвоєння музеєм дійсності стає музеальним (З. Странський, Ф. Вайдахер) – меморіальної і культурної цінності набуває сама реальність, звідси впливає музейна стратегія: формування культурної свідомості суспільства музейними засобами. Значно розширили традиційний формат музею постмодерністські інтерпретації культури та інноваційна модернізація: «уявний музей» (А. Мальро), «музей-форум» (Д. Камерон), віртуальний музей, кібер-музей, музей-бібліотека, архів-музей, музей-бренд. Поряд із понятійно-змістовим

наповненням вибудовується формоутворююча типологізація музею, поглиблюються науково-методологічні, практичні засади діяльності та усвідомлення громадськістю суспільних завдань його функціонування.

В основі діяльності музею лежить істинна автентичність музейних предметів, які виділяються своєю рідкісністю, естетичною цінністю, меморіальністю та інформативністю. Поняття «музейний предмет» з часом еволюціонувало від «музейної речі», «музейної пам'ятки», «музейного предмета» до «музеалії» у теперішньому часі. Українські вчені розробляють основні критерії та типи класифікацій для відбору рухомих пам'яток, принципи визначення аксіологічних ознак артефактів, вивчають різні аспекти їхнього впливу на відвідувача, виробляють систему методів документування дійсності (С. Гаврилюк, Л. Федорова, О. Титова, Ю. Омельченко, С. Руденко). Дослідники надають перевагу змістовим характеристикам музейних предметів, тоді як зарубіжні музеологи – ідеї, через яку музей впливає на відвідувача.

Музейна експозиція в українській традиції характеризується цілеспрямованістю, ідейністю, тематичною єдністю та науковою обґрунтованістю (Ф. Шміт, С. Гіляров). Утвердилися методи побудови експозиції (тематичний та синтезований, де поєднуються систематичний, ансамблевий, ландшафтний), в експозиційній композиції переважає принцип комплексного підходу (започаткував М. Фармаковський). Музейна експозиція, як цілісна предметно-просторова система, в контексті новітніх концептуальних підходів до музею та впливу інформаційних технологій розширює традиційні принципи та засоби показу, запроваджує нові форми відтворення подій та явищ, що простежуються в екомузеях, музеях ідей, музеях-клубах, музеях-бібліотеках.

Як наука, музеологія пройшла шлях від емпірично-описової стадії як прикладної галузі до міждисциплінарного етапу як самостійної науки. Українські дослідники відносили її до спеціальних та допоміжних історичних дисциплін (1950–1970 рр.), серед сучасних вчених переважає думка про музеологію як самостійну науку в системі соціогуманітарних знань, відзначається її міждисциплінарність. На сьогодні зміст поняття «музеологія» залишається неусталеним і набув декількох значень: вивчення музею; прикладна наука про музей; музей в системі пам'яті; нова музеологія; музеальна філософія. Процес формування методологічних засад музеології триває. Щодо предмету музеології можна виділити підходи: інституційний (музей і музейна справа), предметний (музейний предмет) та комплексний (процес акумуляції і передачі соціальної інформації через музейний предмет). За концепцією музеальності деякі музеологи західної школи предметом науки вважають специфічне ставлення людини до оточуючого світу, його матеріального і нематеріального надбання (музеальність). Щодо періодизації розвитку музеології вчені, маючи різні підходи, сходяться на тому, що як наука вона сформувалася в ХХ ст. (З. Странський, А. Бауер, П. ван Менш та Л. ван Менш), з кінця ХХ ст. відзначається стадія музейних наук та технологій (С. Цурута).

Комплексний характер природи і сутності музеології пояснює її взаємозв'язок з іншими науками. Значна частина вчених сходиться на тому, що музеологія тісно пов'язана з історією, культурологією, соціологією, філософією, психологією,

педагогікою. Інтердисциплінарна основа передбачає залучення методів дослідження цих наук, суттєво доповнює і поглиблює розвиток теоретичних і практичних питань музеології (П. Бурдье, М. Фуко, Ф. Дагоньє, Р. Дебре, Б. Делош).

Науково-теоретичні засади музеології ще потребують наукової систематизації та упорядкування теоретико-методологічного інструментарію, інтеграції та узгодженості в розумінні понятійного апарату різних музеологічних шкіл.

2.2. *«Структура музеології та функціональна сутність музею»*. Структурна будова музеології, як комплексної науки, перебуває у дискусійному полі фахівців музейної справи. Дебати виявили розходження у поглядах музеологів щодо структурних моделей науки. Традиційна система із загальної та прикладної музеології розширилась до п'ятикратної: історична (виникнення та розвиток музеїв, історіографія з музеології), теоретична (загальна теорія, документування, тезаврування, комунікація), прикладна (практична діяльність музею, наукова методика, технічний інструментарій, організація та управління, менеджмент, маркетинг, консалтинг), музейне джерелознавство та музеографія (включені в другій половині ХХ ст.). Деякі науковці пропонують власне бачення проблеми. Музеолог Ф. Вайдахер доповнює структурний поділ розділом метамузеологія, яка пояснює науково-теоретичне підґрунтя музеології. Японський дослідник С. Цурута виокремлює спеціальну, соціальну, теоретичну, прикладну музеологію та управління музеєм, розглядаючи музей як підприємство, що поєднує науково-мистецьку та економічну сферу діяльності. Вчений З. Странський, систематизуючи наукову будову музеології, виділяє історичну, теоретичну та прикладну складові. Такий підхід підтримують українські музеєзнавці, розширюючи історичну підсистему історіографією (В. Якубовський), теоретичну – екомузеологією, додаючи до структури загальну і спеціальну складову (М. Рутинський, О. Стецюк). Теоретичні напрацювання представників зарубіжної та української музеологічних шкіл з проблеми структури музеології свідчать про п'ятикратну будову, де усталеними компонентами є теоретична, історична та прикладна підсистеми.

Трансформація музею в багатофункціональний заклад загострює увагу дослідників на темі функцій музею, зокрема соціальної, комунікативної, а останнім часом функції організації дозвілля в умовах музейного середовища (Д. Камерон, Г. Глазінський, М. Майстровська, О. Мастеніца). Розвиток музею як соціокультурного інституту актуалізували соціальні функції (документування, освітня і виховна), що сприяло оформленню наукової дисципліни – музейної соціології. Європейські музеологи підходять до музею як до інструменту соціальних перетворень, місця у просторі пам'яті, рекреаційного середовища, тому з другої половини ХХ ст. науковці стали приділяти особливу увагу комунікаційним можливостям музею. Поява нової музейної парадигми переорієнтувала основний зміст музейної діяльності із формування та дослідження колекцій на роботу із відвідувачем (Е. Александер, К. Хадсон, Н. Коссонс), з'явилися пізнавальна, знакова, діалогова, міждисциплінарна, інформаційно-комунікативна моделі музейної комунікації.

Процеси трансформації ролі музею в сучасному соціокультурному просторі розширили структурну будову музеології, сформували поряд із традиційними

функціями музею низку нових можливостей.

2.3. *«Музей у мнемологічному просторі: специфіка відтворення часу»*. Доведено, що музей під впливом сучасних культурних парадигм, де спадщина поступово вибудовується в окремий науково-інституціональний сегмент, набуває нового бачення як об'єкт мнемологічного простору. У світлі новітніх підходів до спадщини музеологія розглядається як складова «mnemologie» – науки про спадщину і всі соціальні інститути, що зберігають та поширюють пам'ять (Т. Шола). Осмислення ролі та місця музею у сучасному пам'яттєвому дискурсі здійснено через категоріально-змістову модель «музейний наратив – пам'ять», враховуючи, що для пам'яті особливе значення мають не самі події минулого, а їхня репрезентація (П. Нора). У меморальному полі музеї пострадянського простору традиційно розглядаються лише як інструмент трансляції культурної пам'яті.

Зміни культурної парадигми в світі актуалізували формотворчий потенціал музеїв, які через «вузлики пам'яті»-музейні предмети поєднують знання і уявлення про минуле, і не тільки зберігають, але й впливають на формування національної пам'яті та національної свідомості. У музеї сходиться просторово-часова модель буття людства з її соціокультурними характеристиками. Музеї, перебуваючи у зоні простору пам'яті, моделюють його у музейному наративі через заданий алгоритм музейного предмета і творять нову інформацію, синхронізуючи минуле з сучасним. Проте, варто розглядати спеціальне поняття «музейний простір», яке виходить за межі місця пам'яті, і, певна річ, перетинається із культурним простором та простором пам'яті, але несе своє, лише йому притаманне призначення: акумулює першоджерела минулого, опрацьовує, екстраполює їх на широкий загальний впливає на соціокультурний простір.

Музейний наратив є специфічною формою світосприйняття, структурованою за музейними предметами, своєрідною моделлю відтворення подій минулого, які є полем музеєзнавчої інтерпретації. У музейній справі, як і в герменевтиці, інтерпретація складає основу музейного наративу, який виступає засобом формування нових знань про усталені факти. Схема творення музейного наративу: пам'ятка (матеріальна і нематеріальна) – музейний предмет – пізнання/дослідження – історична уява – музейний наратив – суспільне сприйняття. Така модель близька формуванню пам'яті, де музейний предмет виступає «вузликом»-«маркером» пам'яті, музейний наратив – спогадами, знаннями, уявленням про минуле, а суспільне сприйняття вбирає в себе національну пам'ять і формує національну свідомість. Музейний наратив виступає інструментом у пізнанні минулого і перебуває на перетині музейного простору та простору пам'яті, виступаючи суб'єктом та об'єктом національної пам'яті.

Таким чином, об'єктивний аналіз проблем музеології засвідчує існування широкого полемічного поля з питань теоретико-методологічного осмислення науки, місця музеології в системі соціогуманітарних наук. Інтеграційні процеси в науковому просторі поглибили структурну систему музеології. Нові концептуальні підходи до музею дозволяють розширити його функціональні можливості, впливати на формування простору пам'яті.

У розділі 3 «Українське музейництво в суспільних трансформаціях 1920-х – 1950-х рр.» розглянуто розвиток музейної справи в Україні в зазначений період в умовах тоталітарного режиму, проаналізовано процес деформації сутнісного змісту музею, через долі репресованих музейників висвітлено методи та форми перетворення компартійною владою музеїв у різних регіонах України у політосвітні інститути.

3.1. *«Музеї в умовах сталінського тоталітарного режиму».* Охарактеризовано розвиток музейної справи за часів остаточного встановлення радянської влади в Україні, зазначено специфічні форми і методи практичної діяльності, серед яких можна виділити: одержавлення приватних колекцій, які склали основу музейної мережі, передача музеїв у відання Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини та його структур – губкопісів та повітових копісів. З другої половини 1920-х рр. посилюється ідеологічний тиск владної системи на музеї, діяльність яких спрямовувалася на пропаганду «нового ладу», екскурсійно-виставкова робота підпорядковувалася завданням політосвіти, розпочалась кампанія заснування соціальних музеїв з «відтворенням успіхів соціалістичного способу життя». Докорінні зміни у діяльності музейної галузі, перегляд змісту та форм роботи закладів, музейних фондів, принципів їх групування й розміщення в експозиції спричинили перетворення музеїв у соціальні інститути з функціями політосвітніх установ, змінився склад та фаховий рівень музейних кадрів. Музейними закладами керувала Укрнаука, а Укрполітосвіта, яка відала агітаційною і пропагандистською роботою, підпорядковувала ці установи своєму впливу, нав'язувала їм політичну роботу з населенням. Заперечення науково-пошукової і дослідницької роботи, політичний тиск адміністративної системи підірвали музейну функцію документування, формування повноцінних колекцій пам'яток історії і культури, деформували саму суть музейної справи. Із колекцій вилучались оригінали, їх місце займали ідеологічні символи.

На зміст музею та його роль в ідеологічній боротьбі, принципи побудови марксистських експозицій вплинули гострі дискусії, які розгорілись на Першому Всеросійському музейному з'їзді (1930 р.), рішення якого стали директивними для всієї країни. У результаті системотворним елементом функціонування музеїв були визнані не музейні колекції, а політичні лозунги та партійні настанови, діяльність музеїв контролювалась суспільно-політичними радами при музеях та спеціальними комісіями під тотальним партійним наглядом.

Простежено, що впродовж 1920-х–1930-х рр. в музейній галузі відбувався процес перетворення музеїв у політосвітні та пропагандистські центри комуністичної ідеології, що деформувало сутнісний зміст цих закладів, стало передумовою розгортання репресій серед музейників, встановлення тотального політичного контролю над культурою.

3.2. *«Музейники і влада: взаємодія і протистояння».* Висвітлено процес планомірного перетворення тоталітарним режимом музейних установ в ідеологічну зброю влади, через застосування різноманітних методів політичного тиску та масових репресій щодо працівників галузі, відомих дослідників-музеєзнавців. Тих, які не сприймали «соціалістичних перетворень», усували з роботи, ув'язнювали,

найбільш непокірних і талановитих страчували. Музейники проходили в інспірованій політичній справі «Спілки визволення України» (1930 р.), під кампанію «боротьби з буржуазним націоналізмом» підпали працівники Всеукраїнського музейного містечка на чолі з директором П. П. Курінним (1932 р.), у Дніпропетровському історичному музеї з посади директора звільнено академіка Д. І. Яворницького (1933 р.), співробітників Всеукраїнського історичного музею, Археологічного, Етнографічного, Театрального музеїв, Музею діячів науки та мистецтва, Музею мистецтв ВУАН звинуватили у фальсифікації марксизму, «алілуйстві та пропаганді попівщини» (1934 р.). У сфабрикованій справі так званого «російсько-українського фашистського блоку» серед засуджених були співробітники музеїв Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Житомира, Полтави, Вінниці, Умані, Конотопа, Бердичева, Миргорода, Ніжина та інших міст (1934 р.). За професійні переконання та принциповість були засуджені до розстрілу відомі музеєзнавці М. Макаренко, Ф. Ернст, Ф. Козубовський, постраждали від репресій голова музейної секції Укрнауки В. Дубровський, директор Археологічного музею Харківського університету О. Федоровський, завідувача відділом сільськогосподарського музею Є. Спаська та багато інших подвижників українського музейництва.

У період «великого терору» 1937–1938 рр. влада розгорнула репресивні заходи проти тих, кого тримала на прицілі ще з 1920-х – початку 1930-х рр. Про подальше очищення музеїв від класово ворожих елементів, підготовку нових кадрів, посилення державного керівництва музеями йшлося в постанові Раднаркому УРСР «Про музеї України» від 27 червня 1938 р.

Розправившись із музеєзнавцями, сталінський режим зруйнував процес розвитку наукових досліджень та теоретичних напрацювань у музейній справі. Внаслідок репресій штучно перервався зв'язок між поколіннями музейних фахівців, порушено тяглість традицій в українському музейництві. Життєпис кожного репресованого музейника – персоніфікований зріз історії музейної справи України.

3.3. *«Музейництво в західних областях України»*. З'ясовано, що музейництво на західноукраїнських землях, попри їх колоніальну приналежність, розвивалося у контексті європейських тенденцій. Практика меценатства, приватних та церковних збірок тут набула поширення ще з XVIII ст., а з кінця XIX – початку XX ст. відбувається формування професійних структур. Цьому сприяла діяльність національно-культурних товариств, представників духовенства, наукових та педагогічних кіл. Зокрема, у Львові до розвитку музейництва були причетні такі видатні постаті, як М. Грушевський, І. Франко, О. Барвінський, І. Свенціцький, Я. Пастернак, митрополит Андрей Шептицький.

Простежено, що входження західноукраїнських земель до УРСР восени 1939 р. розпочалося з репресивних заходів: практично впродовж місяця були ліквідовані всі політичні партії та громадські об'єднання, закриті культурно-просвітницькі установи. Під ідеологічним прицілом опинилися і музейні заклади. Ще задовго до постанови Раднаркому УРСР «Про організацію державних музеїв та бібліотек у західних областях України» (8 травня 1940 р.) розпочалася їх «радянська організація». Музейна політика влади передбачала передусім закриття всіх музеїв та приватних

колекцій, тотальну ревізію музейних фондів, «очищення» їх від «релігійного та націоналістичного мотлоху» і створення на їх базі «нових», державних музейних установ. Таке «одержавлення» призвело до руйнації цілісності колекцій, знищення значної частини історико-культурних пам'яток, ліквідації самобутніх музейних закладів. Наприклад, у Львові вже наприкінці 1939 р. залишилось всього 5 із 25 музеїв. Такої ж «перебудови» зазнала музейна мережа Волинської, Рівненської, Тернопільської, Станіславської, з 1940 р. – Чернівецької та з 1945 р. – Закарпатської областей.

У повоєнний період музейна політика радянської влади носила ще більш посиленій тоталітарний характер. Партійні і репресивні органи форсованими методами намагались остаточно перетворити музеї в пропагандистські установи. У музеях постійно тривали ревізії фондів з вилученням «ідеологічно шкідливих матеріалів», кадрові чистки, звільнення з роботи досвідчених працівників аж до їх арештів та ув'язнення. Осередком націоналістів назвала влада Львівський державний музей українського мистецтва. Директора музею І. Свенціцького у 1951 р. звільнили з посади, а в серпні 1952 р. під час чергових «музейних чисток» з фондів музею вивезено понад 2 тис. «антирадянських експонатів», 4,5 тис. історичних книг і знищено у технічному приміщенні наукової бібліотеки. Такого ж вандалізму зазнали фонди Станіславського краєзнавчого музею (ліквідовано майже 10 тис. пам'яток), Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини (12 тис. експонатів було знищено, на паперовій фабриці порізано 1,6 тис. книг, а ще понад 10 тис. стародруків та книг «з націоналістичним ухилом» було спалено на подвір'ї музею). Подібні езекуції впродовж 1945–1953 рр. чинилися в музейних закладах Тернополя, Володимира-Волинського та в інших музеях західних областей України.

Таким чином, музеї України розглядалися тоталітарним режимом як стандартні політико-просвітні заклади, державна політика спрямовувалася на перетворення музейної галузі в ідеологічну зброю у боротьбі з «буржуазним націоналізмом», що деформувало сутнісний зміст музею, нівелювало його науково-дослідний потенціал, а політичні репресії призвели практично до ліквідації української музейницької школи та знищення цілих пластів національної спадщини.

Розділ 4 «Музейна справа в культурній ідеологемі 1950-х – 1980-х рр.» присвячений стану музейництва в Україні в період хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою», коли питання культури, зокрема музейного будівництва, перебували під посиленням ідеологічним наглядом партійно-бюрократичного апарату та органів державної безпеки.

4.1. «Музеї під тиском командно-адміністративної системи». У повоєнні роки музейні заклади після відбудови та відновлення роботи, часткового повернення евакуйованих та розграбованих колекцій і надалі контролювались органами влади, перебували в рамках партійних директив.

У період «відлиги» на тлі часткових і суперечливих змін у культурницькій сфері – від послаблення заборон до суворих диктаторських вимог із одночасним скороченням асигнувань на музейну галузь та структурними змінами в музейній мережі – музеям і надалі відводилась роль ідеологічного інструменту впливу на суспільство. Основним гаслом музейних експозицій було формування «нової

людини», будівника комунізму з марсистсько-ленінським світоглядом. Постанова Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1951 р. «Про заходи щодо поліпшення роботи музеїв Української РСР» діяла до «горбачовської перебудови»: з її реалізацією сімдесят відсотків експонованого матеріалу повинні були висвітлювати успіхи соціалістичного будівництва. Музеї потерпали від партійних вказівок та цензури, вилучення та знищення пам'яток, заміщення автентичних предметів пропагандистсько-плакатним матеріалом. Випробуваними методами тиску на музейних працівників, на відміну від фізичного їх знищення сталінського періоду, були стримування кар'єрного росту, усунення з роботи, перешкоджання науковим дослідженням, цькування на зборах партійних організацій та трудових колективів.

Ознакою брежнєвського неосталінізму в Україні були репресії проти інакомислячих, перш за все поборників національної свідомості. Не згідних з «курсом партії та досягненнями радянської демократії» позбавляли засобів до існування, запроторювали у в'язниці, концтабори та психіатричні лікарні. Музейна галузь була вмонтована в систему ідеологічного впливу на населення та маніпулювання масовою свідомістю. Впродовж 1970–1980-х рр. у близько 30-х рішеннях ЦК компартії України і Ради міністрів УРСР йшла мова про висвітлення в музеях ролі партії і радянської держави в соціалістичному будівництві, уславлення «віковічної дружби російського і українського народів», виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, активна атеїстична пропаганда.

Діяльність музеїв спрямовувалася на виконання ідеологічних завдань. Водночас вони потерпали від залишкового принципу фінансування, слабкості матеріально-технічної бази, скорочення штатів музейних закладів та музейної мережі в цілому.

4.2. *«Громадські музеї: формування, статус, напрями діяльності»*. Відзначено залежність розгортання демократичних процесів у громадянському суспільстві з розбудовою громадського музейництва, яке своїми витокami сягає в ХІХ ст., а значний розмах отримало в 1920-х рр. у зв'язку з розгортанням краєзнавчого руху. Посилення ідеологічного тиску та політичної цензури у тоталітарній державі зводило нанівець громадську ініціативу, нищило демократичну основу цих закладів, і в 1930-х рр. на фоні розкручування маховика політичних репресій у країні розвиток цих закладів занепав. Пожвавлення громадського музейництва в повоєнний період пов'язано із використанням їх партійним керівництвом держави для поширення комуністичних ідеалів серед населення. Створюються музеї жовтневої революції, бойової і трудової слави, історії партії та комсомолу, підприємств і колгоспів, інтернаціональної дружби, воєвничого атеїзму, одіозних діячів тоталітарного режиму. Більша частина їх діяла у навчальних закладах як одній з ланок «комуністичного виховання молодого покоління».

Активним періодом появи громадських музеїв стала друга половина 1950-х – кінець 1980-х рр. Якщо на початку 1950-х рр. їх нараховувалось в Україні трохи більше 30-ти, то внаслідок низки державних директив на початку 1960-х рр. уже діяло понад 400 осередків. Проводилися всесоюзні наради, семінари, науково-

практичні конференції, на базі державних музейних закладів створювалися методичні відділи, організовувалися курси з підготовки громадських екскурсоводів, стажування, музейні збірки вводились до Музейного фонду держави. Згідно з «Типовим положення про народні музеї» осередок на громадських засадах міг організовуватися і діяти лише на підставі рішення виконкому місцевої ради народних депутатів, що надавало державі можливість повного контролю над закладом, він перебував на фінансуванні організації-засновника, з якою узгоджувалася діяльність і від якої він був залежним. Повсюдне створення музеїв за директивами партійного керівництва призвело до їх формалізації, експозиції хибували одноманітністю, схематизмом, з'являлися осередки, які майже не мали оригінальних матеріалів. На початок 1984 р. в Україні діяло 6858 громадських музеїв, до участі в роботі яких було залучено понад 200 тис. осіб.

З проголошенням незалежності України, після кризових явищ 1990-х рр., відбулось якісне оновлення мережі громадських музеїв. Нині в країні їх нараховується понад 6 тисяч. «Ідеологічні» заклади припинили своє існування разом з крахом тоталітарного режиму. Ініціаторами відкриття нових громадських музеїв стали вчителі, музейники, краєзнавці, місцеві ентузіасти, поширення набула тематика з маловідомих та заборонених в тоталітарну добу сторінок історії краю, його видатних постатей та культурних здобутків, урізноманітнилися форми музейної роботи, розширилося поле їх діяльності. Громадські музеї потребують удосконалення нормативно-правових засад їх функціонування, що забезпечить заклади від залишкового принципу в їх фінансуванні і дасть можливість на правовій основі залучати кошти з інших джерел.

Таким чином, громадський музей як соціокультурний феномен, є дітищем і, водночас, невід'ємною складовою громадянського суспільства. Він виникає з суспільної ініціативи і, розвиваючись як засіб впливу на громаду, змінює її духовне життя, є комплексним культурним осередком, проявом громадської активності та зрілості громадянського суспільства.

4.3. *«Музейна справа й інтелігенція»*. Висвітлено внесок у розвиток галузі видатних музейників та представників інтелігенції, які в складні часи української історії, попри політичні та ідеологічні перестороги збирали національні скарби і зберегли музейні цінності для нащадків. За ініціативою відомого державного і громадського діяча академіка П. Т. Тронька створено низку музеїв та заповідників, реалізовано державні програми культурницького змісту. Всупереч звинуваченням у «патріархальщині» вчений доклав чималих зусиль до появи нового для України типу музею – скансену, який відкрив нову сторінку в українському музейництві. Завдячуючи зусиллям П. Т. Тронька, музейна мережа України поповнилась унікальними меморіальними музеями видатних діячів української культури Григорія Сковороди, Івана Франка, Лесі Українки, Олеса Гончара. Особливу увагу вчений приділяв громадським музеям, підтримував їх засновників, зокрема Г. Гуртового на Волині та О. Луньова на Харківщині, він став ініціатором проведення у 2009 р. Першого Всеукраїнського конкурсу громадських музеїв. Практичний досвід науковця та організатора музейної справи збагатив і зміцнив

українське музейництво, переконливо засвідчив його європейський вимір, підтвердив тезу про музей як впливовий соціокультурний інститут.

Особливе місце в розвитку музейної справи України належить видатному музейнику, багаторічному директору Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» М. І. Сікорському, який створив десятки музеїв у місті, об'єднавши їх у державний заповідник. Музейник організував проведення археологічних досліджень історичних пам'яток, долучився до створення меморіальних музеїв відомих діячів української культури Андрія Малишка, Івана Козловського, Марка Вовчка, Кирила Стеценка. Внесок М. І. Сікорського якісно змінив соціокультурне середовище краю, суттєво вплинув на музейний простір країни, його творчий доробок потребує ґрунтовного вивчення.

Подвижництвом на музейній ниві відзначена праця музейника та науковця зі Львова В. І. Свенціцької, доньки вченого і музеєзнавця І. С. Свенціцького. Практичну діяльність у Національному музеї дослідниця поєднувала із науковим дослідженням українського сакрального мистецтва. У 1948 р. була засуджена до 25 років виправно-трудоих таборів. Внаслідок хрущовської «відлиги» у 1956 р. повернулася до Львова і продовжувала музейницьку та науково-дослідну діяльність, зберегла від розпорошення та знищення унікальну колекцію українських ікон XVII – XIX ст.

Традиції українського музейництва розвинув директор Львівської галереї мистецтв Б. Г. Возницький, який за п'ятдесят років праці перетворив заклад у авторитетний науково-дослідний, реставраційний та просвітницький центр, заснував 16 філій Галереї на Львівщині, відновив Олеський, Золочівський, Підгородецький замки, особисто збирав унікальні пам'ятки культури, створив низку музеїв у Львові та області. Збережений Б. Г. Возницьким безцінний пласт національної культури зміцнює духовні засади української держави, сприяє процесам націотворення.

До розвитку українського музейництва, дослідження його теоретичних питань та здійснення конкретних музейних проектів долучилися відомі вчені та діячі культури, напрацювання яких сприяли формуванню музеєзнавства як науки, виявили помітні зрушення в практичному музейництві.

Отже, стан музейної справи в УРСР у 1950-х – 1980-х рр. відзначався суперечливим характером її розвитку. В умовах формальної демократизації політичної системи з одночасним посиленням тоталітарного режиму, репресивних утисків зі сторони комуністичної диктатури музеям відводилась роль ідеологічних закладів. Їхня діяльність жорстко контролювалася та регламентувалася директивами вищих органів державної влади, що поглиблювало деформації в процесі формування музею як суспільного організму, знищувало його сутнісний зміст, віддаляло від нього громадськість.

У розділі 5 «Музеї в суспільних перетвореннях за незалежної України» висвітлюються особливості розвитку музейної справи в умовах незалежної України, характеризуються нові тенденції в сучасному музейництві, пов'язані з суспільно-історичними змінами, поширенням інформаційних технологій та модернізаційними процесами в музейній галузі.

5.1. *«Новітні підходи до збереження культурної спадщини»*. Розглянуто вплив суспільних трансформацій на музей як соціокультурний феномен, внаслідок чого модернізується його сутнісний зміст. Розсуваючи затиснуті вузьким профілем збірок та традиційним полем діяльності межі музейного простору, музей постійно змінюється і урізноманітнюється, розвиває новітні форми і методи роботи, зростає його суспільна роль у громадянському суспільстві.

Сучасний підхід до музею як соціокультурного інституту актуалізував питання його впливу на соціокультурне середовище. Розглядаючи музей як інструмент соціальних і культурних перетворень, суспільство звертає увагу не лише на інформаційно-ціннісні характеристики музейного предмета, але і на середовище, в якому він перебуває. Як наслідок – з'явилися заповідники, скансени, музеї під відкритим небом, з 1970-х рр. – екомuzeї (концептуологи «нової музеології» Ю. де Варін, Ж. Рів'єр), які представляють новітню модель музеєфікації культурної спадщини та відображають процес інтеграції музею в суспільне життя та навколишнє середовище.

Незважаючи на те, що термін «ekomuzeї» у номенклатурі музейних закладів України не зустрічається, за його основними принципами діяльності, характеристиками та особливостями до цієї категорії можуть бути віднесені музейні комплекси в Переяславі-Хмельницькому, Качанівці на Чернігівщині, Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, фест-ярмарок у Великих Сорочинцях на Полтавщині. В Україні ознаки нового типу музею проглядаються з 1970-х рр. як наслідок об'єктивного процесу поширення тенденцій європейського музейництва та постійного творчого пошуку працівників музейної галузі.

Модернізаційні процеси в музейній галузі, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій сприяли виникненню новітніх музейних форм: «музею-форуму», «музею без кордонів», «пара-музею», «музею ідей». Спостерігаючи поступове розмивання самого змісту і терміну «музей», доходимо висновку, що він і надалі виконуватиме функції збереження культурної та природної спадщини, сприятиме її використанню в інтересах людини. Європейський контекст розвитку українських музеїв виокремлює самобутні, національні його характеристики, виражені в історії формування та змісті колекцій, діяльності музейних осередків.

5.2. *«Музейний простір в умовах інформаційних технологій»*. З'ясовано, що під впливом новітніх тенденцій у музейництві, які переносять центр уваги роботи із музейного предмета на соціокультурні потреби відвідувача, спостерігається посилення вимог суспільства до комунікаційних можливостей музею. В умовах інформаційно-технологічного розвитку окрім традиційних форм з'являються сучасні способи взаємодії музею і суспільства в форматі 3D-технологій з креативними відео-шоу, панорамними проекціями, віртуальними реальностями, аніматроніками.

Вирішення завдань сучасної музейної комунікації, яку розділяємо на безпосередню та опосередковану, базується на міждисциплінарному підході й потребує залучення музеєзнавчих, педагогічних, соціологічних та психологічних методів дослідження. Для музею важливим завданням постає дослідження аудиторії, її базових знань, навичок, вікових особливостей, уподобань. У зарубіжних

музеологів існує таке поняття, як «людина музейного типу», яке враховує рівень освіти особи, достаток і, головне, її досвід ознайомлення з музеями із дитинства. Український відвідувач довгі десятиліття був заручником державного підходу до музеїв як ідеологічних закладів, що позначилось на їх відвідуванні. Дослідження музейної аудиторії в Україні спеціалізованими інституціями та освітніми установами дозволяють говорити про відвідувача-інтелектуала з модерно-креативним мисленням, який прагне демократизації музейного іміджу.

Засобами для розширення комунікаційного поля музею стає робота із засобами масової інформації, введення у штат фахівців з музейного маркетингу, фандрайзingu, Public Relations та реклами, співпраця з музейними асоціаціями, громадськими організаціями, використання інформаційних технологій, інтернет- та веб-порталів, поява віртуального музею.

Музейна комунікація, розвиваючи традиційні форми та впроваджуючи можливості новітніх технологій, спрямована на те, щоб музей став партнером для науковців у їх дослідженнях, інтелектуальним просвітником для молоді та цікавим місцем відпочинку для широкої громадськості.

5.3. *«Тенденції розвитку сучасного музейного меценатства».* Досліджено розвиток меценатства в музейній галузі в історичному контексті, висвітлено планомірне знищення традиції меценатства в радянські часи, що пояснюється функціонуванням у тоталітарній системі лише державних, відомчих та громадських музеїв і відсутністю приватного музейництва, яке розглядаємо як сприяння зацікавлених осіб музеям та їх діяльності.

Виокремлюємо декілька форм музейного меценатства: фінансова допомога, поповнення Музейного фонду України та створення колекціонерами приватних музеїв. Саме на приватне збиральництво опиралось музейництво із самих своїх початків. Такі збірки вирізнялись тематичною різноманітністю, високим історико-мистецьким рівнем, наявністю спеціальних приміщень для їх представлення та збереження, хоч не завжди були загальнодоступними. Заборона радянською владою традицій музейного меценатства в подальшому викривила та деформувала зміст самого музею, який зазнав суттєвих змін як специфічний і багатофункціональний організм.

Приватні колекції родин Терещенків, Ханенків, Бродських, П. Харитоненка, В. Тарновського, О. Поля, І. Бларамберга, К. Скаржинської, митрополита Андрея Шептицького лягли в основу національних музейних скарбниць у Києві, Чернігові, Дніпрі, Полтаві, Львові. Викорінення меценатства за радянських часів позбавило музеї їх природної потреби у добродійних людях, деформувало засадничі принципи музейництва.

Відродження музейного меценатства в сучасній Україні свідчить про зростання громадянської зрілості суспільства. Помітною стала тенденція передачі громадянами приватних зібрань до музейних закладів України, прагнення підтримати музеї коштами, допомогти в збереженні пам'яток культури. Як специфічну форму музейного меценатства розглядаємо приватне музейництво. Такі музеї стають відкритими для публічного доступу та наукових досліджень. За змістом збірок це переважно художні, історичні, етнографічні музеї. Однак

функціонування недержавних музейних закладів, ініціативи приватних колекціонерів в Україні не захищені законом: досі не розроблені законодавчі норми їх діяльності, залишається відкритим питання про приналежність приватних колекцій до національного надбання.

Музейне меценатство є закономірним суспільним явищем взаємодії музеїв та благодійників. Світовий досвід переконує, що залучення альтернативних комерційних джерел через механізм благодійництва дозволяє перетворити галузь культури на самодостатню сферу діяльності.

Таким чином, модернізаційні процеси в музейній галузі, зростання ролі музеїв у суспільному житті, відхід від його традиційного бачення, впровадження інноваційних технологій, відродження меценатської підтримки сприяють появі нових типів музеїв та музейних форм роботи з відвідувачами, урізноманітнюються комунікаційні можливості музеїв, які значно розширюють аудиторію спілкування.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження історії та розвитку музейної справи в Україні з 1920-х рр. до початку XXI ст. у теоретичному, історичному та антропологічному вимірах дозволяє стверджувати про значні трансформаційні процеси, що відбулися в музейній галузі цього періоду. Вони торкнулися сутнісного змісту музею, який розглядається на сьогодні як соціокультурний інститут, здатний не тільки зберігати культурні цінності, але й впливати на світоглядні основи суспільства.

Результатом проведеного дослідження стали наступні висновки, які відповідають поставленим завданням.

Об'єктивний та неупереджений аналіз історіографії проблеми засвідчив широкий інтерес дослідників до музеєзнавчої тематики, зокрема до питань історії та теорії музейної справи, функціонування музею як соціального інституту, врахування його діяльності для потреб суспільства, впливу на суспільні процеси, ставлення різних соціальних груп до музею, їх ціннісні орієнтації. Поряд із висвітленням історії та діяльності окремих музеїв, вивченням їх колекцій, дослідженням регіональних особливостей розвитку музейної справи, увагу вчених привертають питання теоретичних засад в музеології, сучасного стану та перспектив музейної справи, функціональних можливостей музею в умовах інформаційного суспільства. Однак основна увага у цих напрацюваннях приділялась лише окремим аспектам проблеми, що переконує: тема історії та розвитку музейної справи з 1920-х рр. до початку XXI ст. у теоретичному, історичному та антропологічному вимірах не була предметом окремого узагальнюючого дослідження. Потребують осмислення напрацювання вчених щодо функціонування музею як соціального інституту, врахування його діяльності для потреб суспільства, впливу на суспільні процеси, ставлення різних соціальних груп до музею, їх ціннісні орієнтації. Недостатньо на нинішній час висвітлений ключовий фактор в розвитку галузі – антропологічний. Незважаючи на існування доволі широкого історіографічного поля з музеєзнавчої тематики, значна частина проблем, що піднімаються в працях, потребують глибокого концептуального осмислення.

Здійснено систематизацію та характеристику опрацьованої джерельної бази

дослідження, яка охоплює, поряд з архівними та опублікованими документами, матеріали наукових фондів українських музеїв. Частина джерел з історії музейних закладів, політичних репресій серед музейників у часи тоталітаризму, сторінок біографії працівників музеїв і дослідників музейної галузі уперше введена до наукового обігу. Виявлений, проаналізований та використаний у дисертації комплекс архівних та опублікованих джерел дозволив розглянути комплексно і всебічно історію музейної справи в Україні, визначити особливості розвитку музеїв на різних історичних етапах, осмислити внесок музейників, науковців і діячів культури у створення музейних закладів, збереження культурних цінностей, об'єктивно висвітлити наслідки тоталітарного режиму і їх впливу на перспективи музеїв, повернути в суспільну пам'ять імена музейників, заборонених у радянські часи.

Простежено розвиток музейної справи в історичній ретроспективі 1920-х рр. – початку ХХІ ст. за основними періодами. Перший: радянський, розділений на 1920-і – 1930-і рр., коли жорсткими методами сталінського режиму відбулася деформація засадничих принципів у музейництві, та 1950-і – 1980-і рр. – перетворення музеїв у ідеологічний інструмент радянської влади. Другий: відновлення незалежності України – з 1991 р. до теперішнього часу – в умовах розбудови демократичного суспільства та просування модернізаційних процесів у музейній галузі країни. Можна стверджувати, що піднесення українського музейництва наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., викликане процесами національно-культурного відродження в Європі, було наслідком активних дій громадськості, яка в процесах модернізації суспільних відносин прагнула зберегти культурні цінності свого народу. Створені на запит спільноти, музеї спершу виконували роль скарбниць історико-культурних надбань, у більшості своїй вони були закриті у наукових та приватних колекціях від широкого доступу. Згодом, за участю інтелігенції, музеї набули освітньо-пізнавальних рис, а розвиток національно-демократичних процесів підніс їх роль як оберегів національної спадщини, навколо них гуртувались прогресивні сили суспільства. У радянський період влада перетворила музеї в політпросвітні заклади з пропагування комуністичної ідеології та з відповідним експозиційним матеріалом, а відвідини набули обов'язково-примусових форм, що призвело до падіння інтересу до музеїв.

Проаналізовано вплив суспільно-історичних процесів першої половини ХХ ст. на розвиток музейної справи, яка зазнала глибоких деформацій внаслідок встановлення тоталітарної системи в країні. Якщо на початку 1920-х рр., ще під впливом національно-визвольних настроїв, були відчутні спроби відновлення наукових досліджень в музеях, активізації їхнього освітньо-виховного потенціалу, удосконалення принципів експозиційного показу, то з кінця 1920-х рр. у закладах починають переважати деструктивні процеси, які деформували сутнісні основи діяльності музеїв. Негативні тенденції в музейництві позначились на змісті фондів збірок, знищувалась значна частина матеріалів з української історії та етнографії, адміністративним способом вилучались музейні цінності, а музеї перетворились в інструмент ідеологічних маніпуляцій. Така ситуація була характерною для усіх регіонів України. З 1939 р. та після Другої світової війни під

деформаційні процеси радянського режиму підпали музейні заклади Західної України. Репресивна політика комуністичної системи призвела до особливо згубних наслідків у музейній галузі. Дискредитація, звільнення з роботи, ув'язнення, концтабори, розстріли позбавили музейні заклади досвідчених кадрів та надовго загальмували розвиток музейної справи. Аналіз методів та механізмів політичних репресій доводить, що в такий спосіб влада цілеспрямовано знищувала фізично і морально професійних та національно свідомих працівників галузі, тавруючи їх «ворогами народу». Суворий контроль та ідеологічний тиск командно-адміністративної системи призвели до занепаду музейної галузі, її професійного, творчо-інтелектуального потенціалу. Безневинно постраждали від тоталітарного режиму діячі науки і культури, серед яких і музейники, дослідники історико-культурної спадщини, були реабілітовані у незалежній Україні, їхні імена повернуто в пантеон суспільної пам'яті. Музейна справа в другій половині 1950-х – до кінця 1980-х рр. стала складовою частиною процесу десталінізації та певної лібералізації суспільно-політичного життя. Однак у цей період музейна справа і далі перебувала в умовах тотального ідеологічного диктату з боку партійних та державних структур, а зміст музейної роботи і кадрове забезпечення повністю визначалися правлячими структурами. Впродовж 1960–1980-х рр. музейна мережа України розвивалась в напрямку збільшення кількості музейних закладів. За профілем зростало число історичних, краєзнавчих, художніх, літературних, меморіальних музеїв, з'явилися музеї під відкритим небом з історико-етнографічними колекціями. Водночас повсюдно, за партійними директивами, з'являвся новий витвір компартійного режиму – державні та громадські музеї історії релігії та атеїзму для боротьби з «пережитками минулого». Як правило, такі заклади розташовували у закритих культових спорудах.

Доведено, що розвиток музейної справи в радянський період носив суперечливий характер. Для галузі були притаманні заідеологізованість, превалювання в музейних експозиціях тематики «на злобу дня», питань партійного та радянського будівництва. Разом з тим формувался Музейний фонд країни, заклади отримували певне державне фінансування, мали можливість поповнювати власні фонди. Значною мірою позитивні зрушення в музейній справі відбувалися завдяки музейникам та діячам науки та культури, які титанічною працею плекали і примножували музейні скарби України. Громадський сектор українського музейництва висвітлено через історію розвитку громадських музеїв, показано постійну присутність громадської ініціативи в українському суспільстві. У дослідженні народне музейництво розглядається як невід'ємна складова і своєрідний показник активності громадянського суспільства. Створені творчою енергією місцевої громади, музеї стали центром її культурного життя, де зберігається і передається історична пам'ять поколінь. Громадські культурні осередки виконують важливу роль у формуванні соціокультурного середовища, виступають дієвим інструментом впливу на духовні засади спільноти, здатні активно реагувати на історичні виклики часу.

Встановлено, що дієвим поштовхом для подальшого розвитку музейної справи в роки незалежності стали розбудова демократичного суспільства і Україні та

модернізаційні процеси в музейній сфері, пов'язані з формуванням у другій половині ХХ століття соціокультурних парадигм у світі. Із зміною традиційних підходів до музею відкрились нові напрями в галузі, з'явилися сучасні типи музеїв, розширилися їхні кордони, вектор музейної діяльності повернувся до людини. Такі концептуальні новації вплинули на взаємодію музею і суспільства, поступово зміцнюючи та поглиблюючи їхній діалог.

Доведено, що світові тенденції в розвитку музейної галузі отримали поширення і в національному музейництві. Виникнення музеїв під відкритим небом та спроби створити багатофункціональні культурні комплекси в Україні відповідали об'єктивному процесу музейного розвитку в світі. Висвітлено вплив демократичних змін в музейній справі на розвиток музейної соціології та розробку нових моделей музейної комунікації. Музейні новації позначились на ставленні відвідувача до музею, спонукають глибше дослідити музейну аудиторію. Сучасні концептуальні підходи до музею як суспільного організму виявили його здатність модернізуватися, а також можливість реагувати на суспільні потреби. Новим запитам громади відповідають новітні форми інтерпретації культурного надбання, що змінило традиційне бачення закладу, зумовило розширення класичних типів музеїв, зміни принципів музейної роботи. Розглянуто застосування методів музейної педагогіки в практичній діяльності музейних закладів, висвітлено досвід українських і зарубіжних фахівців та застосування його в просвітницькій роботі українських музеїв. Встановлено, що важливим чинником інноваційних змін у діяльності музеїв стало впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, які значно розширили і поглибили діалог із суспільством, урізноманітнили музейну комунікацію. З'явилися оригінальні форми спілкування з відвідувачами, межі музейного простору сягнули інших країн та континенті. Запропоновано визначення поняття «музейний простір», який розглядається як динамічна форма співдіяльності музею та суспільства, результатом якої є пізнання культурного надбання людства музейними засобами, виділено його структурні елементи, засоби поширення та інтеграції в сучасний соціум. Застосовуючи новітні технології, музеї мають можливість якомога ширше представляти українську культуру в світі. З'ясовано, що незаперечним фактом позитивних зрушень у сучасному музейництві є відродження музейного меценатства як суспільного явища з підтримки і сприяння зацікавленими особами діяльності музеїв, виокремлено його форми. У результаті дослідження історії розвитку цього феномену, його мотивацій, форм поширення визначено закономірність появи такого явища саме в суспільстві, яке позбавлене тоталітарних рис. Аналіз форм та інтенсивності взаємодії музеїв та меценатів вказує на ще недостатній рівень їхньої співпраці, підтримку музеїв благодійниками гальмує відсутність сприяння зі сторони держави та відповідного законодавства.

Доведено, що вирішальним чинником у розвитку музейної справи та збереженні музейних цінностей виступає антропологічний фактор. Впродовж усіх історичних періодів українське музейництво творилося інтелектом, працею та самопожертвою подвижників української культури. Їхні теоретичні розробки з музейної тематики, практичний досвід у галузі та мужність у відстоюванні національних раритетів у роки тоталітарної держави в умовах ідеологічного тиску, а

згодом участь у розбудові музейництва в незалежній Україні розвивали музейну справу, зберегли національне надбання українського народу.

З'ясовано, що інтеграційні процеси в науковому просторі поглибили структурну систему музеології. Вбираючи компоненти інших наук та виділяючи нові підсистеми, вона розвиває усталені теоретичну, історичну та прикладну складові. Внаслідок піднесення статусу музею в сучасному суспільстві спостерігаємо актуалізацію його соціальної, комунікаційної, інформативної та рекреаційної функцій. Доведено, що таке урізноманітнення можливостей музею свідчить про зростання запиту громадськості на нього, поглиблення взаємозв'язків між ними, здатність музею відчувати суспільні потреби та відповідати на виклики часу.

Виділено особливості музейних засобів у збереженні та відтворенні історичної пам'яті, окреслено місце музею в пам'яттєвому просторі. Новітні підходи до музею в контексті науки мнемології значно поглибили сучасне бачення музею як місця суспільної пам'яті. Концентруючи культурні надбання людства, він, у лише йому притаманній формі, поєднує минуле з сучасним, моделює пам'яттєву інформацію, формує власний музейний простір. Характеристика процесів взаємодії музейного та культурного простору з суспільною пам'яттю дозволила актуалізувати роль музею в творенні соціокультурного середовища.

Сформовано авторську концепцію суспільного розвитку музею. Спираючись на наукові підходи до музейної справи в контексті сучасних парадигм у соціогуманітаристиці, теоретичні означення феномену музею та концептуальні засади про нього як соціокультурний інститут, вдалось простежити трансформацію його місця і ролі в суспільному житті впродовж останніх століть, вивчити механізми налагодження контактів музею і суспільства, з'ясувати його здатність реагувати на суспільні виклики та формувати духовно-ціннісні підходи спільноти. Основні положення нового концептуального бачення музею допомагають значно глибше, з врахуванням впливу суспільно-історичних процесів, визначити його місце в суспільстві, встановити об'єктно-суб'єктні чинники в розвитку діалогу між ними, пояснити значення музею в духовному розвитку громадськості.

Обґрунтовано сутність суспільнотворчого потенціалу музею, здатного ефективно впливати на вирішення соціогуманітарних проблем у суспільстві. Впродовж останнього століття музей набув нових сутнісних характеристик. Досліджено його шлях від закладу зі збереження автентичних пам'яток та артефактів минулого до формату соціокультурного інституту з власним ідейно-функціональним змістом, гуманістичною місією в суспільному просторі. Формування в другій половині ХХ ст. серед міжнародної спільноти нової музейної парадигми, коли для музею головним стає відвідувач, значно розширило його функціональні можливості, наблизило до потреб відвідувача, що викликало до життя нові, експериментальні музейні моделі та видозмінило формат діалогу музею з суспільством. Модернізаційні процеси в галузі істотно позначились на ролі музею у громадському житті.

Узагальнюючи розвиток музейної галузі в Україні впродовж останнього століття, відзначаємо трансформаційні зміни, що відбулися з місцем і роллю музеїв

у сучасному суспільстві. Заклади виконують гуманістичну місію утвердження національної гідності та самоусвідомлення українцями своєї ідентичності. Володіючи націотворчим потенціалом, музеї, як своєрідні інтелектуально-просвітницькі провідники, допомагають українському громадянству об'єктивно осмислити власну історію, формувати суспільну свідомість. Вони зосереджують навколо себе державні, наукові, громадські проекти, стають бажаним співрозмовником для громадськості. Використання музейного компонента в освітній, пам'яткоохоронній галузях відкриває широкі можливості та перспективи для удосконалення соціокультурного простору. Застосовані на практиці новітні форми співпраці громадськості з музеями переконують у ефективності музейного складника в процесах духовного оновлення суспільства. Об'єктивні процеси розвитку демократичного суспільства разом із зрушеннями у світовій культурі сприяють оформленню музею як соціокультурного інституту. Поліфункціональність музею, його спроможність гостро відчувати і оперативно реагувати на запити суспільства дозволяють розглядати його як живий суспільний організм. Означена суспільна концепція розвитку музею допомагає глибше проаналізувати взаємодію музею і суспільства в історичному аспекті, простежити об'єктивні закономірності такої співпраці, визначити сучасні тенденції розвитку їхнього партнерства, виділити спільні точки дотику задля успішного поступу в майбутнє.

Підготовлено рекомендації подальшого розвитку музейної справи в Україні: удосконалити нормативно-правову базу в музейній галузі (Закон України «Про меценатство», зміни до податкового законодавства, Земельного кодексу, переліку пам'яток, які не підлягають приватизації); законодавчо зміцнити повноваження Музейної ради при Міністерстві культури України, рішення якої на сьогодні мають лише дорадчу силу; створити Всеукраїнський науково-дослідний музеєзнавчий центр для координації діяльності музейних закладів різного підпорядкування, розробки і реалізації музейних проектів; створити національний інформаційно-комунікаційний центр для створення Державного реєстру національного культурного надбання, комп'ютеризації та автоматизації обліку музейних експонатів, формування Музейної інтернет-мережі України, національної інтерактивної карти музеїв України; започаткувати загальноукраїнський музеєзнавчий друкований орган для розгляду актуальних питань теорії та практики музейної сфери, активізації міжмузейної комунікації, підняти престиж професії музейника; вшановувати пам'ять подвижників музейної справи України (встановлення пам'ятників та пам'ятних таблиць, започаткування науково-популярних видань про діячів музейного руху).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. – Львів: Простір-М, 2016. 408 с. 25,3 друк. арк.

Рецензії: Титова О. Музей і суспільство: новітні підходи до діалогу // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 324–325. Рец. на кн.: Маньковська Р. В. Музеї

України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. – Львів: Простір-М, 2016. 408 с.

Ковалевська О. [Рецензія] // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 202–205. Рец. на кн.: Маньковська Р. В. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. – Львів: Простір-М, 2016. 408 с.

***Статті в наукових фахових виданнях України та виданнях,
що включені до міжнародних науково-метричних баз:***

1. Репресії серед музейних працівників (к.1920–1930 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. №1–2 (4/5). С. 263–271.
2. Ф. А. Козубовський – директор Інституту історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.1. К., 1998. С. 189–196.
3. З історії музейної справи України: принципи експозиційного показу музейних збірок в 20-ті рр. ХХ ст. // Краєзнавство. 1999. № 1–4. С. 128–133.
4. Підготовка музейних кадрів в Україні (к. 1920–30 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 8. К., 1999. С. 275–283.
5. Соціологізація музейних експозицій в Україні в к. 1920–30-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип. 9. К., 1999. С. 218–227.
6. Краєзнавчі музеї України: історія і сучасність // Краєзнавство. 2000 № 1–2. С. 153–159.
7. Музеї України в інформаційному просторі: досвід та перспективи // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 10. К., 2000. С. 243–255.
8. Музеї як інструмент ідеологічного впливу в Україні. (1930-і рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 12. К., 2001. С. 228–232.
9. Музейники в лещатах тоталітаризму // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 13. К., 2001. С. 267–274.
10. Краєзнавчі музеї в дослідженні історії міст і сіл України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 17. Донецьк, 2001. С. 49–57.
11. Інтернет в музейній справі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 13. К., 2001. С. 390–400.
12. Сучасний музей в соціокультурній динаміці // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип. 33. К., 2006. С. 106–118.
13. Центр культурологічних студій Інституту історії України НАН України: проблематика досліджень // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 208–213 (у співавторстві з Троньком П. Т.).
14. Музеологія як галузь наукових знань: сучасний дискурс та проблеми теоретичної інтеграції // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С. 136–144.
15. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку // Краєзнавство. 2013. № 3. С. 75–84.
16. Новітні технології у формуванні сучасного музейного простору // Питання історії, науки і техніки. 2013. № 2. С. 78–80.
17. Берегиня української культури (до 100річчя від дня народження видатного мистецтвознавця та музейника В. І. Свенціцької) // Краєзнавство. 2013. № 4. С. 224–232.

18. Суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації у музейному краєзнавстві. За матеріалами науково-краєзнавчої експедиції НСКУ на Житомирщину // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 178–185.
19. Державний діяч, науковець, громадянин. Краєзнавці вшановують пам'ять академіка Петра Тронька // Краєзнавство. 2015. № 3–4. С. 27–36.
20. Музейна Франкіана: ретроспекція творення // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 121–133.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Музейна мережа України в туристських маршрутах // III Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм в Україні: економіка і культура». К., 1998. С. 281–288.
2. Туристичні маршрути Півдня України // Устойчивое развитие туризма на Черноморском побережье. Сборник материалов симпозиума. Одесса, 2000. С. 416–420.
3. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Праці 2-ї Всеукраїнської конференції. Часів Яр–Київ, 2003. С. 107–109.
4. Основні тенденції розвитку сучасного музейництва в Україні // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 2. Чернівці, 2004. С. 504–509.
5. Екомузей в Україні: перспективи розвитку // Українська історична наука на шляху творчого поступу. III Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Луцьк, 2006. С. 404–409.
6. Український музей в контексті розвитку європейського музейництва // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Тернопіль, 2007. С. 58–65.
7. Громадські музеї в історичній трансформації // Актуальні питання історії науки і техніки. Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. К., 2009. С. 305–306.
8. Музеологія в системі соціогуманітарних наук // Технический музей: история, опыт, перспективы. Материалы II Международной научно-практической конференции. 26–29 мая 2010 г. К., 2010. С. 3–7.
9. Музей, як базове поняття в музеології: концептуально-теоретичні підходи // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного заповідника. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 141–147.
10. Музей в сучасній трансформації: новітні моделі інтерпретації культурної спадщини // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 8-ї науково-практичної конференції. 26–28 травня 2011 р. К., 2011. С. 83–87.

11. Академік НАН України П. Т. Тронько і музейна справа України // *Обранець історії (до 95-річчя від дня народження П.Т.Тронька)*. Матеріали Перших наукових читань. 19 листопада 2010р. Дніпропетровськ, 2011. С. 44–63.
12. Краєзнавство в Україні: перспективи розвитку // *Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України*. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. 22 листопада 2011 р. К., 2011. С. 115–120.
13. Концептуально-теоретичні підходи в музеології: методологічні засади науки // *Технический музей: история, опыт, перспективы*. Материалы Третьей Международной научно-практической конференции. К., 2012. С. 52–58.
14. Музей і суспільство: основні форми комунікації // *Луньовський збірник: за матеріалами науково-практичних семінарів «Луньовські читання 2010–2013 рр.»* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. С. 72–79.
15. Приватні музеї Києва як форма відродження меценатства // *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського*. 27 березня 2014 р. К., 2014. С. 362–368.
16. Музеї Тараса Шевченка в Україні: від історичної пам'яті до національного самоусвідомлення // *Краєзнавча Шевченкіана України*. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / За заг. ред. О. П. Реєнта. Черкаси, 2014. С. 174–197.
17. Музейний наратив у пам'яттєвому дискурсі: соціокультурний контекст // *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ. 7–9 квітня 2015 р., Національний авіаційний університет. К.: «Талком», 2015. С. 45 – 48.
18. Музей у просторі пам'яті в умовах суспільних викликів // *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи*. Матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 4–6 травня 2015 р. К., 2015. С. 82–85.
19. Музейний простір Києва: сучасні тенденції розвитку // *Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура*. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. К., 2017. С. 16–31.
20. Іван Франко і становлення українського музейництва наприкінці XIX – початку XX ст. // *Матеріали XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності», присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського*. К., 2017. С. 168–173.

Публікації, що додатково розкривають зміст дисертації:

1. Вклад Є. Рудинської в музейну справу України // Український історичний збірник – 2000 (гол. ред. В. А. Смолій). К.: Інститут історії України НАН України, 2000. С. 229–238.
2. Розвиток музейної справи в Україні // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. К., 2004. С. 21–27.
3. Євгенія Юрійвна Спаська // Зневажена Клію. Збірник статей. К., 2005. С. 450–457.
4. Музей у сучасному соціопросторі: історико-культурологічний аспект // Полікультуротворча діяльність 2010. Збірник наукових праць. К., 2010. С. 115–120.
5. Музейні колекції Західної України під ідеологічним тиском в післявоєнний період // Волинський музейний вісник: музей у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Науковий збірник. Вип. 4. Луцьк, 2012. С. 21–27.
6. Музеологія як наукова система: структурні складові галузі // Культурний простір Житомирщини – Волині ХІХ–ХХ ст. Т. 2. Житомир, 2012. С. 122–126.
7. Музеї України у період «великого терору» (1937-1938 рр.) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «великого терору» в СРСР)». К., 2013. С. 300–321.
8. Репресоване музейництво Львівщини (1939–1950-і рр.): знищення традицій // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. м. Борислав, Бориславський район / (гол. ред. В. М. Литвин, заст. гол.: С. А. Кокін, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, обл. редкол.: заст. гол. В. М. Савчак). Кн. 2. Львів: Видавництво «Астролябія», 2014. С. 100–120.
9. Політичні репресії серед музейників Житомирщини у 1930-х рр. // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Житомирська область / (гол. ред. В. М. Литвин, заст. гол.: С. А. Кокін, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, обл. редкол.: заст. гол. Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко). Кн. 7, ч. І. Житомир: Видавництво «Полісся», 2015. С. 22–34.
10. Політичні репресії серед музейників Черкащини у 1920–1930-і рр. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Черкаська область / (гол. ред. В. М. Литвин, заст. гол.: С. А. Кокін, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, обл. редкол. П. М. Жук). Кн. 9. Черкаси: Видавництво «Інтроліга ТОР», 2016. С. 535–560.

АНОТАЦІЯ

Маньковська Р. В. Музейна справа в Україні: теоретичні, практичні та антропологічні виміри історичного досвіду (1920-і рр. – початок ХХІ ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Інститут історії України НАН України; спеціалізована вчена рада Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2017.

Дисертація присвячена актуальній науковій проблемі розвитку музейної справи в Україні в історичному контексті 1920-х рр. – поч. ХХІ ст. Досліджено стан музейної справи в умовах тоталітарного режиму та ідеологеми радянської держави, які деформували сутнісні основи діяльності музеїв, перетворивши їх в ідеологічний інструмент влади. Висвітлено суспільну роль музеїв у сучасних умовах демократичного суспільства та модернізаційних процесах в музейній галузі. Доведено, що вирішальним чинником у розвитку музейної справи та збереженні музейних цінностей виступає антропологічний фактор. Сформульовано концепцію суспільного розвитку музею, яка, розглядаючи його трансформацію під впливом суспільно-історичних процесів, значно поглиблює зміст і місце музею в суспільному житті.

Підготовлено рекомендації щодо подальшого розвитку музейної справи в Україні, які стосуються удосконалення нормативно-правової бази в музейній галузі, створення Всеукраїнського науково-дослідного музеєзнавчого центру, Національного інформаційно-комунікаційного центру, загальноукраїнського музеєзнавчого друкованого органу, підвищення престижу професії музейника, розвитку музейного меценатства, вшанування пам'яті подвижників музейної справи України.

Ключові слова: музей, історія музейної справи, музеологія, мнемологія, політичні репресії, громадські музеї, музейний простір, музейні комунікації, музейне меценатство.

АННОТАЦІЯ

Маньковская Р. В. Музейное дело в Украине: теоретические, практические и антропологические измерения исторического опыта (1920-е – начало ХХІ в.) – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины». – Институт истории Украины НАН Украины; специализированный ученый совет Д 27.053.01 в ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды, Переяслав-Хмельницкий, 2017.

Диссертация посвящена актуальной научной проблеме развития музейного дела в Украине в историческом контексте 1920-х гг. – нач. ХХІ в. Исследовано состояние музейного дела в условиях тоталитарного режима, когда были деформированы основные принципы деятельности музеев. Прослежен процесс превращения учреждений в идеологический инструмент власти. Рассмотрена общественная роль музеев в современных условиях демократического государства и модернизационных процессах музейной отрасли. Установлено, что решающим обстоятельством в развитии музейного дела и сохранении музейных ценностей выступает антропологический фактор. Сформулирована концепция общественного развития музея, которая, рассматривая его трансформацию под влиянием общественно-исторических процессов, позволяет глубже понять содержание и место музея в общественной жизни.

Подготовлены рекомендации относительно дальнейшего развития музейного дела в Украине, касающиеся усовершенствования нормативно-правовой базы музейного дела, создания Всеукраинского научно-исследовательского музееведческого центра, национального информационно-коммуникационного центра, всеукраинского музееведческого печатного органа, повышения престижа профессии музееведа, развития музейного меценатства, сохранение памяти о выдающихся музееведах Украины.

Ключевые слова: музей, история музейного дела, музеология, мнемология, политические репрессии, общественные музеи, музейное пространство, музейные коммуникации, музейное меценатство.

SUMMARY

Mankovska R. V. Museum Affairs in Ukraine: Theoretical, Practical and Anthropological Dimensions of Historical Experience (1920's – the beginning of the 21st century). – Qualification Scientific Work in the Form of the Manuscript.

The Thesis for obtaining the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 "History of Ukraine". – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine; Specialized Academic Council D 27.053.01 at "Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytsky Pedagogical University" State Higher Educational Institution, Pereyaslav-Khmelnytsky, 2017.

The Thesis is devoted to relevant scientific problem the development of the museum business in the historical context of the 1920's – the beginning of the 21st century. Due to the understanding of the reasons of the appearance of museums and their public demand, the historical and cultural patterns of development of these authentic socio-cultural institutions are clearly manifested. During various historical epochs, the museum took shape of a multifunctional institution capable of carrying out a responsible humanistic mission. Improved the idea of the museum business status under the totalitarian regime with the description of the role and place of museums in the ideology of the Soviet state and the museums were finally transformed into the ideological tool of the Soviet power. It is discovered that in the second half of the 1950's until the end of the 1980's the museum business became an integral part of the process of de-Stalinization and a certain liberalization of the social and political life. It is proved that the development of museum business in the Soviet period was controversial. It was typical for the industry to be overfilled with ideology, the museum expositions were mostly devoted to the most burning issues of the day, to the questions of the Party and Soviet construction. At the same time, the museum network of the republic was growing, the Museum Fund of the country was being formed, the institutions were receiving some state funding, which allowed them to replenish their own funds. To a large extent, positive changes in museum business took place thanks to museum employees, scientists and workers of culture, who cultivated and multiplied the Ukrainian museum treasures through their titanic work. The public sector of the Ukrainian museum business is highlighted in the study. Folk museums are considered to be an integral part and a peculiar indicator of the civil society activity in the research.

It is established that the development of the democratic society in Ukraine and the modernization processes in the museum sphere, connected with the formation of socio-cultural paradigms in the world in the second half of the 20th century, gave an effective impetus for the further development of the museum business during the years of independence of Ukraine. It is proved that the anthropological factor is the decisive factor in the development of the museum business and the preservation of museum exhibits. During all historical periods Ukrainian museums were created by the intellect, labor and self-sacrifice of the Ukrainian culture figures. The researcher introduces the author's concept of museum social development. Taking into account the influence of socio-historical processes, the main provisions of the new conceptual museum vision help determine more clearly the place of the museum in the society. It is established that an important factor in the innovative changes in the museum activity is the introduction of information and communication technologies, which considerably expands and deepens the dialogue with the society, and diversifies the museum communication. Original forms of communication with visitors are appearing, the boundaries of the museum space are reaching other countries and continents. It is proved that the world trends in the development of the museum business are also spread in the national museum science. The emergence of museums in the open air and attempts to create multifunctional cultural complexes in Ukraine correspond to the objective process of museum development in the world. It is revealed that the irrefutable fact of positive changes in modern museum science is the revival of the museum patronage as a social phenomenon.

The author has worked out the recommendations for the further development of the museum business in Ukraine which are related to the improvement of the regulatory framework in the museum industry; for creating All-Ukrainian Research Museum Research Center, the National Information and Communication Center for conducting computerization and automation of the museum exhibits accountancy, the all-Ukrainian museum mass media; for raising the prestige of the museum profession; for honouring the memory of Ukraine's museum devotees.

Key words: museum, museum business history, museology, mnemology, political repressions, public museums, museum space, museum communications, museum patronage.